

MED FOLKMORD I FOKUS

Förintelsens plats i den
europeiska historiekulturen

av Klas-Göran Karlsson

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

SKRIFTSERIE # 6:2008
Forum för levande historia

»The Holocaust is the same; it cannot change. But the world in which we live, whether we welcome or do not welcome the development that is before us, changes the meaning of the Holocaust as time passes before our eyes.«

Raul Hilberg ¹

MED FOLKMORD I FOKUS

**Förintelsens plats i den
europeiska historiekulturen**

av Klas-Göran Karlsson

SKRIFTSERIE #6:2008
Forum för levande historia

»Med folkmord i fokus – Förintelsens plats
i den europeiska historiekulturen« ingår i
Forum för levande historias skriftserie

Författare:

Klas-Göran Karlsson, professor i historia

Redaktör:

Charlotte Haider

Ansvarig utgivare:

Eskil Franck, överintendent

Forum för levande historia

Grafisk design:

Direktör Wigg reklambyrå

Tryck: Edita

Forum för levande historia

Box 2123, 103 13 Stockholm

Tel: 08-723 87 50

Fax: 08-723 87 59

info@levandehistoria.se

www.levandehistoria.se

ISSN 1653-5332

ISBN 978-91-977117-4-6

© Forum för levande historia

INNEHÅLL

5	FÖRORD
7	INLEDNING
9	DEN HISTORIEKULTURELLA DIMENSIONEN
19	FÖRINTELSEN, UNIVERSALISMEN OCH DEN EUROPEISKA VÄRDEGRUNDEN
33	TYSTNADENS DECENNIER: DET NATIONELLA LIDANDETS PRIMAT
47	VÄNDPUNKTERNA
53	FÖRINTELSEN I FOKUS
65	EN NY HISTORIEKULTUR
89	FÖRINTELSEN – INTE BARA EN SPEGEL
93	BIBLIOGRAFI

FÖRORD

Forum för levande historia har i uppdrag att »främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen«. Skriftserie nr 6 av professor Klas-Göran Karlsson tydliggör hur Förintelsen har blivit en nutida fond och referensram i europeiskt historiebruk. Skriftens utgångspunkt, att undersöka folkmordets betydelse för samtiden och senare generationer, sammanfaller delvis med FLH:s uppdrag. Här diskuteras såväl Förintelsens betydelse för historia och samtid som historiens betydelse för individens kunskap om sig själv.

Författaren professor Klas-Göran Karlsson, Lund, har under sex år varit huvudansvarig för projektet »Förintelsen och den europeiska historiekulturen« som har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond. Skriften »Med folkmord i fokus – Förintelsens plats i den europeiska historiekulturen« är hans sammanfattning av projektet. Det är med glädje som Forum för levande historia så tidigt efter projektets avslutning publicerar denna nya och banbrytande forskning om historiekultur.

Varmt tack till Klas-Göran Karlsson och hans projektmedlemmar FD Martin Alm, FD Johan Dietsch, docent Pär Frohnert, professor Kristian Gerner, FD Fredrik Lindström, sociolog Kerstin Nyström, doktorand Tomas Sniegón, FD Mikael Tossavainen, professor Barbara Törnquist-Plewa, docent Ulf Zander och FD Oscar Österberg.

Charlotte Haider, redaktör

INLEDNING

När en människa i vår känslomässiga närhet dör, aktiveras vårt historiemedvetande. Det tar sig uttryck i att vi plötsligt tänker i tempusöverskridande kategorier, att vi framför oss ser den avlidne i sin krafts dagar eller att vi försöker vänja oss vid eller kämpa emot den skrämmande tanken att det kanske är vår tur nästa gång. Historiemedvetandet är den mentala processor med vilken vi orienterar oss i och försöker förstå vår nutida situation, i ljuset av å ena sidan erfarenheter och minnen från det förflutna, å andra sidan förväntningar om eller fruktan inför framtiden. Det är historiemedvetandet som gör att vi tillskriver det förflutna mening. Dess funktion är alltså att med historiskt tänkande bistå oss i de stora problem som livet då och då ställer oss inför. Historiemedvetandet är därför sällan upptaget med diametern på de sovjetiska luftvärnskanonernas eldrör vid Stalingradslaget. Desto mer aktivt är det när vi konfronteras med de frågor som rör liv och död, gott och ont, rätt och fel, rättvisa och orättvisa, »vi« och »de«, makt och maktlöshet för att bara nämna några av de viktigaste dimensioner som bestämmer vår individuella och samhälleliga tillvaro. Historiemedvetandet står följaktligen i nära förbindelse med frågor om existens och identitet, moral, maktpolitik och ideologi. Det är motståndskraftigt mot snabba förändringar, vilket inte innebär att det inte förändras. Mycket tyder på att de senaste decenniernas stora samhällsförändringar, som kalla krigets slut, europeiseringen och det multikulturella samhällets framväxt, har satt betydande spår i vårt historiemedvetande. Denna skrift ska handla om en sådan förändring.²

DEN HISTORIEKULTURELLA DIMENSIONEN

Alla individer har ett historiemedvetande, om än i olika utvecklingsfaser och med olika djup. Men historiemedvetandet har också en kollektiv dimension, i det att det mobiliseras och aktiveras när vi bygger gemenskap med vissa individer och kollektiv och hamnar i utanförskap i relation till andra. I medvetandebegreppet ligger att det handlar om att »veta med« andra och att på så sätt skapa, vidmakthålla och förstärka föreställningar om »oss« i förhållande till »de andra«. I sammanhanget blir historiemedvetandets funktioner långt mer komplexa och svårförståeliga och dessutom ofta mer politiskt och ideologiskt skarpeggade. Forskare är emellertid överens om att det också finns likheter mellan hur det individuella och kollektiva historiemedvetandet fungerar. På samma sätt som stora händelser i den lilla världen, som näras och käras födelse och död, gör historiemedvetandet aktivt, påverkas det kollektiva historiska tänkandet av sådana »gränssättande« händelser som många människor upplever att de har gemensamma referenser till.³ Det behöver inte vara egna erfarenheter och minnen, utan kan vara andra historiska händelser som vi fått del av i undervisning eller via massmedier, som upplevs värda att förhålla sig till och som anses ha förändrat samhället och tillvaron för oss på ett genomgripande sätt. Krig, terror, folkmord och annat massvåld är centrala bland händelser som utgjort dramatiska brott mot hävdvunna civilisationsmönster och mänskliga umgängesregler och väckt fundamentala, tempusöverskridande frågor: Varför kunde det hända? Vem bär ansvaret? Vad kan vi göra för att hindra det från att ske igen?

Utmanar kategorier

I vår tid är Förintelsen en sådan händelse, som sedan några decennier fått en allt viktigare plats i vårt historiemedvetande och därmed i vårt intellektuella, kulturella, politiska och vetenskapliga liv. Folkmordet på Europas judar testar och utmanar de kategorier vi traditionellt använder för att förklara, analysera och representera och fungerar därmed som »an event at the limits«, som det ofta brukar uttryckas i den internationella litteraturen. I ett avseende handlar det om en upplevelse av en historisk kris, om man menar att en sådan uppstår »when events make such a profound impact on the way people think about themselves and the world around them that the apparent continuity of their history seems drastically and permanently changed«.⁴

Det nazistiska folkmordet var en avsiktlig, kallblodigt förövad och systematiskt genomförd massdestruktion av en hel kategori människor enbart för att de råkade tillhöra denna kategori av vad nazisterna kallade Untermenschen. Den förövades av en i många avseenden civiliserad och modern statsmakt som kom till makten med folkligt stöd, med uppbackning av mäktiga juridiska, religiösa och kulturella institutioner. Närmare sex miljoner judar mördades. Det motsvarade ungefär två tredjedelar av Europas och en tredjedel av världens judar. Uppenbart är att det som hände i Auschwitz och på många andra av Förintelsens brottsplatser trotsar vår historiska föreställningsförmåga. Men varför är det så just i vår tid? Vilka faktiska och mentala utvecklingar, vilka individuella och kollektiva mekanismer har väckt Förintelsen till liv i vårt historiemedvetande mer än ett halvt århundrade efter att folkmordet förövades?

Det följande syftar mer precist till att diskutera frågan om varför nazisternas folkmord på Europas judar nu har fått denna stora uppmärksamhet överallt i Europa och i andra delar av världen. Frågor om hur Förintelsen har tolkats, representerats och brukats i olika europeiska samhällen och stater under efterkrigstiden kommer att ställas och besvaras, med särskilt intresse riktat mot de senaste decennierna. Hur har de stora och redan nämnda händelserna i samtidshistorien, som kalla krigets slut och den europeiska integrationen, speglats i detta historieintresse? Hur är uppmärksamheten på Förintelsen kopplad till frågor om identitet och moral, så framträdande i vår tid? Vilka uttryck har denna uppmärksamhet tagit sig, och vilka problem har den givit upphov till?

Historiemedvetandet kan vi inte studera som sådant. Begreppets betydelse ligger i huvudsak i att det påminner oss om att historia inte bara är en vetenskap och ett undervisningsämne, som vi i Sverige länge trodde, utan en grundläggande dimension i allt mänskligt liv: vi är historia och har en historia genom att vi hämtar många av våra förutsättningar från det förflutna, men vi gör också historia med riktning mot framtiden. Historiemedvetandet lämnar emellertid spår i historiekulturen och denna kan vi undersöka. Historiekulturen förstår vi bäst som en förmedlingsprocess som i centrum har en historieprodukt av något slag. Det kan vara en doktorsavhandling eller en lärobok i historia men också en film, ett monument, en museiutställning eller en massmediedebatt. Den historiekulturellt intresserade kan rikta sitt intresse inte bara mot produktionen av denna historia, vilket oftast så här långt varit fallet i vetenskapssamhället, utan också mot förmedlingen och

I historiekulturen väljer ett samhälle vilken historia det vill bevara.

mottagandet eller konsumtionen och de villkor som präglar hela denna process i olika tider och samhällen. Dessa villkor för den historiekulturella processen kan vi ofta bara indirekt komma åt, eftersom många som brukar historia inte talar klartext om eller ens är medvetna om sina verkliga avsikter. Särskilt svår att undersöka är den del av den historiekulturella processen som rör mottagandet. Det går rimligt väl att belägga att man tillgodogjort sig en viss historia. Svårare är det att mäta hur man tagit emot och tillgodogjort sig den och vilken betydelse en specifik historiekulturell produkt fått för individ och samhälle i kort och långt perspektiv.⁵

Den »kulturella« aspekten har att göra med hur vi värderar; i historiekulturen väljer ett samhälle vilken historia det vill bevara, förmedla, celebrera och minnas och tvärtom – vilken historia det vill förtiga och glömma. Den är ett redskap för ett kollektivt minne och en upplevelse av gemenskap. Även i denna aktivitet finns en viss tröghet. Kulturen innehåller redan gjorda mänskliga erfarenheter och redan berättade historier, men föregriper också kommande mänskliga erfarenheter och berättelser genom att foga in dessa i meningssammanhang och tolkningsramar som i viss mån är givna redan på förhand. Dessa ramar styr och bestämmer i hög grad hur nya erfarenheter som gjorts ska uttolkas och presenteras. Konkret betyder det att när Förintelsens historia började berättas, var detta ingen alltigenom ny historia. I stället integrerades den ofta i historier som redan tidigare berättats, och i symboler som redan var bekanta. Framställningen av Förintelsen påverkades följaktligen av dessa tidigare berättelser, samtidigt som förintelsehistorien i sin tur påverkade och förändrade dessa berättelser och symboler.

Det »värde« som länge har varit helt dominerande i fråga om historiekultur har varit det nationella. Det är alltså nationens och statens historia som vi berättat och identifierat oss med, trots att man rent teoretiskt kan tänka sig andra historiska värderingar och -gemenskaper, kopplade till sociala kategorier som etnisk grupp, generation, genus eller klass, till regioner eller till professionella tillhörigheter. Men vi skriver och undervisar oftast om historia med Sverige som det givna ramverket. Med nationalisering menas i denna skrift helt enkelt att förintelsehistorien relateras och anpassas till och »skrivs in i« ett nationellt menings- och värdesammanhang.

Konkret skulle ett sådant exempelvis kunna återfinnas i ett lands läroböcker i historia eller bland relevanta uppslagsord i nationella encyklopedier. Det skulle i så fall innebära att förintelsehistorien färgas av detta nationella sammanhang, samtidigt som historien om Förintelsen färgar hur den nationella historien framställs. Det ska tilläggas att en sådan »färgning« inte är speciell för Förintelsen utan gäller alla fenomen som bereds plats i historiekulturen. Men frågan om hur Förintelsen »försvenskats« är icke desto mindre intressant och kommer i denna skrift att få ett antal tentativa svar.

»Europeiska« värden

Europeisering är ett annat, besläktat begrepp som fortsättningsvis kommer att användas. Det betyder med samma utgångspunkt att Förintelsen placeras i ett historiskt sammanhang och bearbetas på ett sätt som anses svara mot »europeiska« värden. Till grund för detta resonemang ligger premissen att en nationellt grundad historiekultur i vår tid har fått ökad konkurrens av en historia som anses svara mot värden som genomsyrar eller tänks genomsyra ett integrerat Europa. Källmaterial för en sådan process är ännu mestadels politiska deklarationer, men det har också skrivits konkreta historieböcker med explicit syfte att främja en känsla av europeisk identitet, utgivna med finansiellt stöd från den europeiska unionen på många av de europeiska språken.⁶

Denna konkurrensaspekt pekar ut ytterligare en viktig dimension av en historiekultur, nämligen makten, och bakom denna de grupper av intellektuella och politiker som normalt har tolkningsföreträde i ett samhälles offentliga debatt. Genom att ha historien i sin hand kan man rättfärdiga en maktposition eller argumentera för ett politiskt ställningstagande. Ibland har man fått en historia i sin hand som man antagligen gärna skulle slippa, men som man har ärvt från tidigare generationer och som plötsligt blivit meningsbärande. Då har det i vår tid blivit angeläget att erkänna den kollektiva skulden, be om förlåtelse å förfädernas vägnar, göra bot, finna vägar till försoning och kompensera dem som utpekats som denna historias offer. Det brukar sägas att det är segrarna som skriver historien och det är säkert den generella sanningen. Men i en tid då historiens moraliska dimension står stark och många grupper gör anspråk på att vara historiens direkta eller indirekta offer och gör historiska rättsanspråk, kan maktförhållandena åtminstone för en tid förskjutas till »förlorarnas«, de

historiskt »glömdas« och »kränkta« fördel. I en tid när historiska frågor berör och påverkar många människor, ökar allmänt det politiska intresset för och bruket av historia.

Levande historia som historiekulturellt fenomen

Den 12 juni 1997 stod Sveriges statsminister Göran Persson i riksdagens talarstol. Han förväntades avsluta parlamentets vårmöte med att debattera budgetfrågor med övriga partiledare. I stället valde han ett helt annat ämne för sitt framträdande. Han började tala om Förintelsen, eller rättare sagt, om den upprördhet han kände inför den bristande övertygelse om att folkmordet på Europas judar verkligen ägt rum, som en enkätundersökning bland unga människor just påvisat. Inte mer än två av tre ungdomar i åldern 12–20 år uppgav sig vara helt säkra på att Förintelsen hade hänt.⁷ Statsministern tog detta uppseendeväckande och nedslående resultat till intäkt för ett initiativ till en informationskampanj om Förintelsen. Partiledarkollegerna hade ingen avvikande uppfattning. På hösten samma år startade regeringskansliet projektet Levande historia med att bland annat låta färdigställa en bok om Förintelsen kallad Om detta må ni berätta... som fått mycket stor spridning både i Sverige och utomlands. Det är en kampanj som fortfarande pågår, sedan år 2003 inom ramen för myndigheten Forum för levande historia. Denna skrift är en del av dess alltmer mångfasetterade verksamhet för att – som det heter i programförklaringen – stärka demokratin och öka insikten om alla människors lika värde.

Men det finns många sätt att slå vakt om demokrati och människovärde, både genom informations- och kunskaps-spridning och på andra vägar. De historiekulturellt intressanta frågorna är uppenbara: Varför involverar sig svenska statsmakten i historieförmedling, en uppgift som fram till år 1997 i huvudsak var förbehållen skolan och universiteten, och som staten inte visat något positivt intresse för under lång tid? Och varför just med Förintelsen som utgångspunkt? Till detta kommer en rad pedagogiskt och historiedidaktiskt centrala frågeställningar, som huruvida ökade kunskaper om det nazistiska folkmordet på judarna verkligen leder till att dagens ungdomar blir mer toleranta och demokratiskt sinnade. Frågor av den senare kategorin kommer dock att lämnas därhän just i detta sammanhang.⁸

Det finns ingen anledning att tvivla på Göran Perssons uppriktiga indignation över svenska skolungdomars bristande övertygelse om Förintelsens historiska existens, även

Tillkomsten av Levande historia skickade en signal om att Sverige erkände sin del i kriget och folkmordet på judarna.

om den kan tyckas rimma illa med det ringa intresse han ägnade historieämnet under sin tid som skolminister. För att bli begriplig bör dock Levande historia – snarare än i en statsministers föregivna motiv – relateras till större kulturella och politiska strömningar under 1990-talet. En av dem är den moralisk-historiska debatt om Sveriges krigstida förbindelser med det nazistiska Tyskland, som blossade upp framför allt som ett resultat av journalisten Maria-Pia Boëthius bok Heder och samvete från år 1991. Boken var en svidande vidräkning med »ryggradslösheten» hos de män som styrde Sverige under andra världskriget, ledda av socialdemokraten Per Albin Hansson. Den fick stort genomslag i medierna och gav upphov till en indignerad debatt med moralisk-historisk udd.⁹

En av flera pendanger till denna stora historiska fråga gällde det så kallade naziguld som Sverige hade köpt av Tyskland eller mottagit som betalning för järnmalm och andra varor, som gick på export till den krigförande grannen i söder. En del av detta guld hade stulits av nazisterna i de länder de ockuperade, medan en annan del antogs ha tillhört judar som gick under i förintelslägren. En regeringskommission som tillsattes år 1997 kunde visserligen inte styrka uppgifterna att Sveriges Riksbank köpt stulet judiskt guld, men föreställningar om att Sverige genom sin handel med Tyskland hade förlängt kriget och därtill byggt efterkrigstidens välfärd på de nazistiska offrens olycka, förstärkte debattörers historiska indignation. Denna debatt kan med fördel relateras till Levande historias tillkomst.¹⁰

En mindre explicit pendang är den relation mellan folkmord och modernitet som har sitt ursprung i kritiska idéer om det moderna projektet av Theodor Adorno och Max Horkheimer samt Hannah Arendt. Dessa idéer fick nytt bränsle år 1989 genom sociologen Zygmunt Baumanns uppmärksammade bok om Auschwitz och det moderna samhället.¹¹ Tanken är att folkmordet på judarna i grunden inte var en tysk-judisk tragedi utan ett resultat av den byråkratiska kultur som bär upp det moderna samhället och är inriktad på kategorisering, klassificering och uniformering och därmed på eliminering av det annorlunda och det avvikande. Sverige har länge framstått som urtypen för modernitetens samhälle. Den allmänt ökande

modernitetskritiken kopplades på 1990-talet till ännu en framträdande historisk debatt som rörde den delvis rashygieniskt motiverade tvångssterilisering av tiotusentals människor som förklarades intellektuellt omyndiga under 1930- till 1970-talet i Sverige. Modernitet, tvångssterilisering och folkmord inplacerades på så sätt i ett svenskt menings- och debattsammanhang. Detta kan ytterligare ha drivit fram tanken på en offensiv informationssatsning från statsmaktens sida.

Genom tillkomsten av Levande historia skickades signalen att Sverige, som i den dominerande efterkrigstida berättelsen om kriget framställts som helt utanförstående, nu erkände sin del i och sitt ansvar för krigets ohyggligheter i allmänhet och folkmordet på judarna i synnerhet. Bland de åtgärder som den svenska utrikesministern Lena Hjelm-Wallén år 1998 pekade ut som ett resultat av naziguldfrågan och därmed som ett slags botgöring, var just den pågående informationskampanjen om Förintelsen.¹² Sverige kan med andra ord sägas ha gått med i andra världskriget i retrospektivt perspektiv genom Levande historia. Förintelsen nationaliserades, vilket i detta sammanhang betyder att den skrevs in i ett bredare och djupare svenskt historiskt meningssammanhang än det hittillsvarande, som i allt väsentligt varit kopplat till den isolerade hjältehistorien om Raoul Wallenberg och i någon mån även historien om Folke Bernadotte och de vita bussar, som hemförde tusentals skandinaviska koncentrationslägerfångar från Tyskland i krigets slutskede.

Noter

- ¹ Hilberg 1991, s. 19.
- ² Denna skrift är en sammanfattning av forskningsprojektet »Förintelsen och den europeiska historiekulturen«, lett av författaren och finansierat av Riksbankens Jubileumsfond under åren 2001–2007. Så här långt har, utöver en lång rad artiklar och uppsatser, följande sex böcker publicerats inom projektets ram: Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Lund Academic Press 2003, Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö: Sekel Bokförlag 2004, Klas-Göran Karlsson & Kristian Gerner, *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm: Atlantis 2005, Johan Dietsch, *Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*, Lund: Lunds universitet 2006, Mikael Tossavainen, *Heroes and Victims. The Holocaust in Israeli Historical Consciousness*, Lund: Lunds universitet 2006, och Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006. Jag tackar projektmedlemmarna, FD Martin Alm, FD Johan Dietsch, docent Pär Frohnert, professor Kristian Gerner, FD Fredrik Lindström, sociolog Kerstin Nyström, doktorand Tomas Sniegón, FD Mikael Tossavainen, professor Barbara Törnquist-Plewa, docent Ulf Zander och FD Oscar Österberg, för synpunkter på denna text och för gott och inspirerande projektsamarbete.
- ³ Se t.ex. Rüsen 2001, s. 252–270, Rüsen 2004, s. 35–62. Se också flera kapitel i Baldwin 1990.
- ⁴ Kren & Rappoport 1980, s. 13.
- ⁵ För en utförligare diskussion om begreppet historiekulturs tillämpning i folkmordsforskningen, se Karlsson 2003a, s. 9–57, och Karlsson 2005:4, s. 721–733.
- ⁶ Se Duroselle 1990 och Delouche 1992.
- ⁷ Anders Lange, Heléne Lööw, Stéphane Bruchfeld & Ebba Hedlund, *Utsatthet för etniskt och politiskt relaterat hot m m, spridning av rasistisk och antirasistisk propaganda samt attityder till demokrati m m bland skolelever*, Stockholm: Centrum för invandringsforskning och Brottsförebyggande rådet 1997, s. 59ff.
- ⁸ För utförligare analyser, se Karlsson 2002, s. 145–162, Karlsson 2004, s. 241–252, Karlsson 2007, s. 27–45.
- ⁹ Se Zander 2001, kap. 10, Östling 2007, s. 38–42.
- ¹⁰ Den debatt om judiska tillgångar som då ägde rum i Sverige var en del i en nära nog världsomspännande process, igångsatt från USA. Det är rimligt att tänka sig att denna process även fick politisk uppmärksamhet i Sverige. Se Eizenstat 2003.
- ¹¹ De klassiska verken är Adorno & Horkheimer 1997 (1944), Arendt 1996 (1963), och Bauman 1991 (1989).
- ¹² »Kritik mot bristande moral i naziguldaffären«, Aftonbladet den 9 juli 1998.

FÖRINTELSEN, UNIVERSALISMEN OCH DEN EUROPEISKA VÄRDEGRUNDEN

År 1995 hade Sverige blivit en del av den växande europeiska unionen. Vid denna tid hade frågan om ekonomisk integration mellan medlemsstaterna kommit långt på väg. Den politiska integrationen var på agendan men hade inte och har ännu inte nått samma framgång. Den tredje integrationsprocessen – den kulturella – som handlar om att utveckla gemensamma föreställningar bland européerna stod på tur. Tillsammans med språkfrågor blev frågor om historia centrala, inte minst i Europarådet, där den kulturella integrationen i Europa står i fokus och historieundervisning är ett viktigt arbetsområde. Har européer en historia som förenar och underlättar kommunikation, samförstånd och gemenskap, trots att den europeiska historien åtminstone på ytan karakteriseras av splittring, konflikt och krig, inte minst i den centrala relationen mellan Frankrike och Tyskland? Finns det ett europeiskt historiemedvetande, eller är historiemedvetandet alltför starkt inramat av nationella gränser? Det är med anledning av sådana frågor som Förintelsen har lanserats som ett fundament i ett slags europeisk värdegrund. Det rör sig då självfallet om en negativ värdeskala, med folkmordet på judarna som sinnebild av den absoluta ondskan i en tid när kalla krigets bipolaritet, med ondskan tryggt placerad på andra sidan järnridån, inte längre är giltig. Förintelsens tragedi blir motsatsen till den goda framtid som ett integrerat Europa kommer att gå till mötes. Adolf Hitler, nazismen och Auschwitz anses sannolikt ha en helt annan potential som grundstenar i en europeisk värdegemenskap än Stalin, kommunismen och Gulag, som fortfarande är föremål för ideologiska tvister mellan vänster och höger på den politiska skalan, och mellan öst och väst på den geografiska skalan. Därtill kan Förintelsen tjäna syftet att från detta historiska europeiska sammanhang utestänga kontroversiella högerextrema politiker som banaliserat eller förnekat Förintelsen, som österrikaren Jörg Haider och fransmannen Jean-Marie Le Pen.

En europeisering av Förintelsen av det beskrivna slaget får nödvändigtvis till följd att folkmordet befrias från de tids- och rumsbestämningar som tidigare varit framträdande. Med det menas inte i första hand det realhistoriska förhållandet att Förintelsen i huvudsak förövades av individer från Tyskland, att den fysiska förintelsen i allt väsentligt skedde i Polen och att offren har en särskild koppling till staten Israel, grundad år

Förintelsen griper numera in i alla våra representationer av samhället och världen, i konsten och språket.

1948 av bland andra överlevande från folkmordet. Det handlar framför allt om att varje land under efterkrigstiden haft sin egen nationella uttolkning av andra världskrigets brutaliteter och i hög grad betonat det »egna« nationella lidandet under nazisternas ockupation, inte sällan på bekostnad av det lidande som drabbade judarna som inte räknats in i den nationella historien. Trots att händelserna åren 1939–1945 var ett världskrig, har dess historievetenskapliga och historiekulturella eftermäle i huvudsak varit nationellt.¹³

När Förintelsen under 1900-talets senare decennier får ett europeiskt eller till och med universellt ramverk, vidgas dess innebörd. När filosofen John Roth ställer frågan om vem som numera äger Förintelsen, blir hans svar att det inte längre än en specifikt judisk egendom. Giltigt är inte heller längre nationaliseringsprocessernas svar, att denna historia tillhör det folk som vid tillfället ger svaret, ett folk som minsann också led svårt under nazismen. Det är idag, säger Roth, alla de som känner historiens bördor och som är beredda att göra plats för Förintelsen i sitt historiemedvetande eller med hans egna ord »stress our belonging to history so that we not only admit history's grip upon us but also recognize the claims and responsibilities that its grip confers«.¹⁴

Denna universalisering tar sig olika uttryck. En av de tidiga yttringarna var juridisk; under det att preskriptionstiden för mord begångna i Tredje riket under de första årtiondena efter Förintelsen var avgränsad i tid, ofta motiverad av människors begränsade minneskapacitet, har denna tid i flertalet länder förlängts och idag har på många håll preskriptionstiden hävts helt och hållet. Detta är ett uppenbart vittnesbörd om att ramarna för Förintelsens meningssammanhang kraftigt har utvidgats. Men Förintelsen griper numera in i alla våra representationer av samhället och världen, i konsten och språket. Det kan tyckas vanvördigt och har varit kontroversiellt att som den polske konstnären Zbigniew Libera konstruera ett koncentrationsläger i detaljerad miniatyr av legobitar. Men konstverket kan fylla funktionen att i allmängiltig form visa människans utsatta position som en standardiserad, utbytbar byggsten i det moderna samhället.¹⁵ En bedömare har placerat konstverket i »the contradictory intersection of a world of make-believe with one of horror«.¹⁶

Mångfasetterad referenspunkt

Förintelsens begrepp och representationer har fått en vidsträckt, metaforisk innebörd och användning. Historikern Peter Novick, som skrivit den stora boken om Förintelsens plats i det amerikanska samhället, har lite bittert konstaterat att det nya »förintelsemedvetandet« har åberopats som referenspunkt i diskussioner om allt från aids till abort.¹⁷ I den vetenskapliga debatten används de teorier och begrepp som utvecklats för att förstå och förklara Förintelsen för att begrippliggöra också andra brott mot mänskligheten. Förintelsen är folkmordets arketyper och paradigmer.¹⁸ Ett begrepp som »bystander«, som i den auktoritative förintelseforskaren Raul Hilbergs uttolkning betecknar en person, en grupp eller en stat, judisk eller icke-judisk, som varken tillhör förövarna eller offren, utan som bevittnar eller på annat sätt har kunskap om ett folkmord men av olika skäl väljer att låta bli att ingripa till offrens försvar, har blivit nära nog ett standardbegrepp för att benämna situationer där människor på avstånd och i säkerhet låter ondskan segra, trots att de egentligen vet bättre. I en tid då tv-kameran tar oss med ända in i folkmordets hjärta blir vi alla »bystanders« utifrån, i historikern Tony Kushners tolkning:

»the rather complacent assumption that few of us will become perpetrators, and an equal optimism that we will not become victims, while at the same time we are aware that in an age of almost instant global communications, we are all co-presents witnessing, even if through the media, the genocides, ethnic cleansing and other manifestations of extreme racism that besmirch the contemporary world«.¹⁹

Den vidgade betydelsen har medfört att Förintelsen numera, såsom just en värdegrund, relateras till och värderas i förhållande till en rad andra händelser där kategorier av människor anses utsättas för förtryck, våld och orättvisor. Idag har Förintelsen en given plats i varje diskussion om mänskliga rättigheter. Jämförelser mellan vad som hände under Förintelsen och hur en okänslig statsmakt idag behandlar sina etniska eller andra minoriteter är legio och blir ofta till ett effektivt politiskt vapen, eftersom de får eko i medier och debatt.²⁰

Stundtals kan jämförelser av detta slag bli mycket problematiska och provocerande, som när debattörer med kritisk hållning till Israels agerande i Mellanösternkonflikten jämför dess behandling av palestinierna med Förintelsen. Provokationen består inte bara i att den gör människor som i historien varit offer till förövar. Den ifrågasätter också den statsbärande sionistiska ideologin i Israel och en av dess bärande delar, det traumatiska minnet av Förintelsen. Det har sagts att den israel-

iska ideologin är just minnet, även om detta är en sanning med modifikation vad beträffar de första efterkrigsdecennierna. Då ville Israel lägga kriget bakom sig och valde att lyfta fram andra och mer heroiska värden än dem som Förintelsens passiva östeuropeiska judar ansågs stå för.²¹ Grundtanken i denna tolkning är att staten Israel måste stå stark och motståndskraftig mot omgivande fiender för att folkmordet på judarna inte ska upprepas.

Det ska tilläggas att detta sätt att hantera historia, som framöver benämns ett politiskt historiebruk, inte syftar till att göra de båda jämförelseleden historisk rättvisa utan specifikt avser att vara problematiserande och provocerande. Denna tendens att universalisera Förintelsen i syfte att etablera en »humanistisk teleologi« – att ur folkmordets historia utvinna generella lärdomar om sådant som människors lidande och offerroll eller om moralisk resning i svåra tider – har förstås inte undgått kritik.²² Den andra sidan av samma mynt är en minst lika vanlig strävan att beskriva Förintelsen som en distinkt storhet som inte kan och bör relateras till något annat.

En dubbel måttstock?

En särskilt viktig och samtidigt problematisk roll fick Förintelsen i utvidgningen av Europeiska Unionen efter sovjetkommunismens fall. Utgångspunkten har historikern Tony Judt pregnant formulerat som att »Holocaust recognition is our contemporary European entry ticket«.²³ Den viktiga rollen låg i att frågan om gemensamma föreställningar och värderingar blev särskilt angelägen i länder som under hela efterkrigsperioden varit utestängda från det Europa som iakttagit demokratiska principer och respekterat mänskliga rättigheter. Det problematiska var tvåfaldigt. För det första hade antisemitiskt präglade befolkningsgrupper i många av kandidatländerna under andra världskriget ställt sig på nazisternas sida och aktivt deltagit i förintelsen av landets judiska befolkning. I den dubbla process av nationalisering och europeisering som dessa länder genomgått efter år 1991 där styrkan i de två processerna skiftar från land till land, fanns och finns stundtals starka föreställningar om att man i det nationella intresset inte bör tala om denna mörka historia, utan hellre lyfta fram ett mer konstruktivt och positivt nationellt historiskt arv. Den tystnad kring Förintelsen som fanns i det kommunistiska Östeuropa har därför fortsatt i vissa av de post-kommunistiska staterna, särskilt bland nationalistiska grupper, om än med andra förtecken än under kommunisttiden. Det är

en stor skillnad i förhållande till den allmänna historiekulturen, som innehållsligt genomgått dramatiska förändringar när gamla kommunistiska historiska formler och stereotyper ställts på huvudet i nya nationalistiska tolkningar.²⁴ I Polen har en bok från år 2000 om folkmordet på judarna i den lilla staden Jedwabne, cirka 30 mil öster om Warszawa, väckt upprörda känslor. Orsaken är att författaren, den judisk-amerikanske historikern Jan Gross, som lämnade födelselandet Polen 1968, hävdar att massdödandet av stadens judar inte var tyska enheters verk. Förövarna av de bestialiska morderna var i stället judarnas polska grannar som drivna av en stark antisemitism gick till verket under en sommardag år 1941, då Röda armén dragit sig tillbaka från staden och den tyska armén ännu inte hade installerat sig. Eftersom boken Grannar har varit den första som samtidigt satt fingret på två ömtåliga frågor i Polen, om polackernas roll i andra världskrigets förintelseprocess och om Förintelsens plats i efterkrigstidens polska historiemedvetande och historiekultur, har debatten knutits till övergripande problem kring den polska nationella identiteten. Den har ifrågasatt hävdvunna uppfattningar om polackerna som lika hårt drabbade offer för nazisternas illgärningar som judarna. Den har också tydligt pekat på kraften i polska antisemitiska stereotyper om judarna som illojala, polskfientliga och kommunistiska. Var det därtill så att massakern i Jedwabne utgjorde en hämnd för att judarna, alltid betraktade som kommunismvänliga, hade förmodats ha stött sovjetarmén när denna år 1939 invaderade Polen från öster? Utförde mördarna medvetet sina bestialiska dåd till stöd för den nazistiska folkmordspolitiken? Inte undra på att debatten kring Gross bok har blivit både stormig och omfattande.²⁵

Debatten om Jedwabne ledde till en officiell utredning, vilken i sin tur resulterade i en officiell polsk ursäkt för massakern, utfärdad på sextioårsdagen av händelsen. Det var inte en tillfällighet att denna process, på samma gång en uppgörelse med viktiga aspekter i den polska historiekulturen, pågick samtidigt som den polska regeringen förhandlade om medlemskap i den europeiska unionen.

Förtryckets partibeteckningar

För det andra har frågan om en europeisk historisk värdegrund fått till följd att man i östra Europa ofta hellre vill tala om kommunistiskt än om nazistiskt förtryck, eftersom befolkningarna i dessa länder mera entydigt känt sig som offer för den sovjetiska och inhemska kommunistmakten. Som stöd för

denna prioritering påpekas ofta att det nazistiska förtrycket bara pågick under några få krigsår, medan den sovjetkommunistiska terrorn drabbade dem under flera decennier. Tills helt nyligen! I samma argumentation ingår stundtals också föreställningen att många judar var kommunister och i denna egenskap låg bakom efterkrigstidens terror i de östeuropeiska satellitstaterna. Denna identifikation av judarna med den förhatliga kommunismen skulle motivera att det judiska lidandet inte borde få speciell uppmärksamhet. Resonemanget kan, enligt en forskare som studerat föreställningarna om den »röda förintelsen« i Rumänien, gå ut på att man idag är »kvitt«; den terror som judarna utsattes för under Förintelsen, och där rumänerna förvisso deltog på förövarnas sida, kan jämföras och kvitteras mot det folkmord som kommunistregimen, med »jude-bolsjevikerna« som en särskilt aktiv grupp, efter år 1945 utsatte det rumänska folket för.²⁶

Museet Terror Hâza, Terrorhuset, är sedan år 2002 beläget i ungerska Budapest i en byggnad som tidigare hyst både det ungerska nazistpartiet, Pilkorsrörelsen, och den kommunistiska säkerhetspolisen. I källaren torterades och avrättades människor av båda dessa ungerska terrorregimer. Museet som tillkom på initiativ av en högerregering är ett exempel på denna obalans mellan intresset för Förintelsen och den kommunistiska terrorn, med två rum upplåtna åt Förintelsen och två dussin rum åt kommunismens terror. Debatten kring museet är illustrativ för en historiekulturell prioritering som inte stämmer överens med den som görs av EU:s kärnländer i väst.²⁷ Ett långt mer anspråkslöst förintelsemuseum öppnades två år senare i Budapest, väsentligen finansierat med utländska pengar. När Förintelsen ändå får utrymme i den ungerska historiekulturen, får heroiska befriare som diplomaterna Raoul Wallenberg och Carl Lutz strålkastarljus på sig. Röda armén som befriare har inte längre samma monumentala position i historiekulturen men betoningen på hjältegestalter mer än på lidande offer framstår icke desto mindre som en kommunistisk kvarleva.²⁸

Denna historiekulturella konflikt och »tävlan« mellan Förintelsen och den kommunistiska terrorn om vilken som var den mest ondskefulla har i Polen fått ett ansikte i judinnan Helena Wolinska-Brus. Hon förlorade större delen av sin familj i Treblinka. Själv lyckades hon fly ur Warszawas getto. På 1950-talet var hon i egenskap av militäråklagare i det kommunistiska Polen ansvarig för dödsdomen mot general Emil Fieldorf, en hjälte i den icke-kommunistiska polska Hemmarmén, Armia Krajowa, som först slogs mot de nazistiska

En föreställning är att många judar var kommunister och låg bakom efterkrigstidens terror i de östeuropeiska satellitstaterna.

ockupanterna och därefter för ett fritt och inte ett kommunistiskt Polen. Det postkommunistiska Polen begärde år 1998 att Brus, som sedan år 1971 har levt i Storbritannien, skulle utlämnas till Polen för att ställas inför rätta för sina förbrytelser under kommunisttiden. År 2006 tillbakavisade den brittiska regeringen slutgiltigt denna begäran. Därmed, har det hävdats från polskt håll, upprätthålls i väst en dubbel värdeskala i fråga om nazism och kommunism: Innebär det faktum att judar var offer för nazisternas brott mot mänskligheten att de går fria för andra brott mot mänskligheten?²⁹

I Italien, med dess fascistiska förflutna och starka polarisering mellan höger och vänster i politiken, har antikommunisten Silvio Berlusconi placerat den sovjetkommunistiska terrorn före Förintelsen i sin gradering av historisk ondska, samtidigt som han ivrigt verkat för att distansera den italienska fascismen från såväl nazism som kommunism. Som den kommunistiska terrorns konkreta koppling till Italien framställs jugoslaviska partisaners mord på tusentals italienare i slutet av kriget.³⁰ Det vittnar om att debatten om nazismens och kommunismens ondska inte enbart är ett öst- och central-europeiskt fenomen, utan i olika grader finns på många håll i Europa. Därtill är det i hög grad avhängigt av huruvida höger- eller vänsterregeringar dikterar villkoren för den historiekulturella och historiepolitiska agendan. Uppenbart är emellertid att konflikten är särskilt påtaglig i Öst- och Central-europa, där det generella valet mellan nationalisering och europeisering av historien också har en aktualitet som saknas i det övriga Europa.

Kravet på en uppgörelse med ett inhemskt nazistiskt förflutet riktades veterligen inte mot Sverige och övriga länder som gick med i EU i mitten av 1990-talet. Icke desto mindre påverkades också dessa stater av hur Förintelsen fick en allt större plats i den europeiska diskursen. Det bästa exemplet är sannolikt just Sverige, en stat som under efterkrigstiden uppfattat sig stå utanför andra världskriget, utanför Europa och – något tillspetsat – utanför historien. I sammanhanget bör emellertid inte enbart Levande historia lyftas fram, utan också och framför allt de internationella konferenser i Stockholm som Göran Persson bjöd in världens ledare till under åren 2000–2004.

I den deklaration som antogs vid den första konferensen The Stockholm International Forum on the Holocaust underströks att Förintelsens grymheter kunde tjäna det universella syftet som »touchstones in our understanding of the human capacity for evil and for good«. ³¹ I sitt inledningsanförande gav Göran Persson prov på det förhållningssätt till historien i allmänhet och till Förintelsen i synnerhet som tidigare beskrivits i termer av erkännande, ursäkt och universell lärdom:

»Today, we know that Swedish authorities failed in the performance of their duty during the Second World War. The Swedish Government deeply regrets that we have to make such an observation. The moral and political responsibility for what Swedish society did – or failed to do – during the war will always be with us.« ³²

Universell betydelse

En av dem som på konferensen allra tydligast uttryckte Förintelsens universella betydelse var den tyske kulturministern Michael Naumann, som i sitt inlägg slog fast att det förflutna oåterkalleligt är över, men samtidigt påpekade att vissa gränssättande delar av detta förflutna lever och måste få leva i nuets existentiella, moraliska och politiska ställningstaganden:

»the legacy of this genocide demands from the present an answer to the central question: What constitutes the dignity of humanity if not that of life? How can it be protected from future genocidal attempts? In the remembrance of the Holocaust we must find the right answer for politics and society of future history.« ³³

Den viktigaste akt av botgöring som Göran Persson pekade på var återigen initiativet till Levande historia. Efter den svenske statsministern vittnade många av Europas och världens politiska ledare värtaligt om att Förintelsen var och är ett europeiskt och globalt fenomen, och att stora informationsinsatser i svensk efterföljd ska göras i deras respektive länder. Sveriges initiativ fick beröm från alla håll. Stockholmskonferensens betydelse var stor; det har sagts att Förintelsen med den blev officiellt förankrad i det europeiska minnet. ³⁴

Naturligt nog gav dessa deklarationer på högsta politiska nivå inte lämpliga tillfällen att ventilera sådana problem och konflikter relaterade till historien om och minnet av Förintelsen som närmare kommer att analyseras i det följande. Talen bör främst läsas som en bekräftelse på den centrala betydelse som Förintelsen kommit att få i millennieskiftets internationella politiska liv. De betonar ett hot om att liknande

händelser ånyo kan äventyra vår civilisations grundvalar, men också löftet om att ett ökat europeiskt samarbete, byggt på det kollektiva och ständigt levandegjorda minnet av Förintelsen, är den främsta garantin för att denna mörka historia inte ska upprepa sig.

Inget EU utan Förintelsen

Den europeiska unionens djupa engagemang i förintelsehistorien blev som allra tydligast under år 2005, sextio år efter andra världskrigets slut. Den 27 januari 2005, den dag då Röda armén sex decennier tidigare hade befriat Auschwitz och dessutom det datum då Förintelsen numera officiellt ägnas en minnesdag i många europeiska länder, antog Europaparlamentet en resolution om Förintelsen, antisemitism och rasism. I resolutionen är den intima kopplingen mellan Förintelsen, minnet av folkmordet, det europeiska enhetsverket och kampen mot intolerans ett återkommande tema.³⁵ Temats relationer förtydligades ytterligare i flera uttalanden från EU under året. Den 31 oktober fastslogs i en deklaration från presidiet:

»The significance of the Holocaust is universal. But it commands a place of special significance in European remembrance. It is in Europe that the Holocaust took place. And, like the United Nations, it is out of that dark episode that a new Europe was born. European Union member states work together to promote peace and democracy within its borders and beyond. This is something which we could not have imagined 60 years ago. Yet some members of our societies still face intolerance and prejudice. The best tribute we can pay to the victims and survivors of the Holocaust is to speak out against such attitudes in our own communities.«³⁶

En annan EU-institution, The European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, gav via sin representant en liknande förklaring till varför Förintelsen bör vara ett huvudinnehåll i europeisk utbildning:

»The Shoah is the traumatic experience of Europe's recent history. It has driven the EU's founders to build a united and peaceful Europe and thus been at the very root of the European integration project.«³⁷

Citaten visar att det nazistiska folkmordet på Europas judar från Bryssels och Strasbourgs horisont inte bara är tänkt att tjäna som det konkreta fundamentet i en europeisk värdegrund, utan också som en startpunkt, som en berättelse om det europeiska enhetsverkets rötter och ursprungliga drivkrafter.

Förintelsen tjänar från Bryssel och Strasbourg som konkret fundament i europeisk värdegrund, också som startpunkt och berättelse om enhetsverkets rötter.

I en sådan tolkning blir det erfarenheten av Förintelsen som drev de västeuropeiska segrarmakterna samman i en europeisk union som skulle tillförsäkra kontinenten en fredlig och demokratisk framtid. Inte den amerikanska Marshallhjälpen, inte den tilltagande antagonismen gentemot Sovjetunionen som successivt stegrades till ett kallt krig, eller de generella erfarenheterna av hur snäv, inåtvänd nationalism i Europas länder kunde leda till två världskrig. Till yttermera visso har förintelseminnet i denna tolkning givit motivation till fortsatt integrationsarbete över decennierna, och givit kraft att bekämpa dem som inte underkastat sig de europeiska värdena genom att förneka eller trivialisera Förintelsen, eller begått missdåd i nazisternas efterföljd. Förintelsehistorien åberopas på detta sätt för att motivera vad som kallats humanitär intervention.³⁸ Sammanfattningsvis kan man konstatera att Förintelsen, belägen i centrum för vad historikern Norman Davies har kallat både »ett allierat historiekoncept« och »en eurohistoria«, är tänkt att förse det europeiska integrationsprojektet med en ideologisk grundval eller med Davies ord »a dynamic vision of a European community that would be capable of creating its own mystique«.³⁹ Det är en i grunden positiv och optimistisk historia om löfte och hopp, om än villkorad till utökat och fördjupat samarbete i EU. I det följande kommer ett sådant sätt att bygga ett historiskt meningssammanhang att betecknas som ett ideologiskt historiebruk.

Detta tolkningssammanhang gör det lättare att förstå den svenska EU-kommissionären och vicepresidenten i Europeiska kommissionen Margot Wallström, som vid ett besök i koncentrationslägret Theresienstadt i Tjeckien år 2005, på minnesdagen av befrielsen, i sitt tal målade upp ett för många provocerande orsakssammanhang mellan historia och nutid. Hon hävdade att andra världskriget orsakades av trångsynt nationalism och stormaktsrivalitet, att Europeiska Unionen skapades för att ersätta dessa onda ting med europeiskt samarbete, och att euroskepticism ökar risken för en upprepning av Förintelsen. I den uppdragna tolkningsramen blir uttalandet

mindre av den »slip of the tongue« som det ofta framställts som, och mer av en medveten ideologisk hållning av den huvudansvariga för de inre relationerna inom EU.

Det är också intressant att konstatera hur upptagenheten med förintelsehistorien inte motiveras. Genom att hänvisa till färska erfarenheter skulle en argumentationslinje kunnat peka fram mot nyss begångna folkmord i både det avlägsna Rwanda och det europeiska Srebrenica. Det hade varit möjligt att peka på likheter och kontinuiteter i förhållande till Förintelsen i hur människor också i vår tid är kapabla att åsidosätta alla mänskliga värden för att systematiskt och i industriell skala mörda hela kategorier av människor. Man kan dock konstatera att en sådan argumentation uppenbarligen inte har ansetts förenlig med idén om en europeisk union som en garant mot intolerans och massvåld.

Noter

- ¹³ För nordiskt vidkommande, se Bryld & Warring 1999 och Eriksen 1995. För ett bredare komparativt perspektiv, se Bosworth 1993 och Flacke (red.) 2004.
- ¹⁴ Roth 2001, s. 43.
- ¹⁵ Se Liljefors 2002, s. 152–154.
- ¹⁶ Kleeblatt 2002, s. 131.
- ¹⁷ Novick 1994, s. 159.
- ¹⁸ Gerner & Karlsson 2005, s. 35–38, Karlsson 2007a.
- ¹⁹ Kushner 2002, s. 60. Jfr även Hilberg 1992. Begreppet »bystander« introducerades i den vetenskapliga debatten av Marrus 1987.
- ²⁰ Denna betydelseutvidgning, som ytterligare kommer att diskuteras senare i denna skrift, har på ett givande sätt analyserats av bl.a. Alexander 2004, s. 196–263, samt Levy & Sznajder 2006.
- ²¹ Jfr Young 1991, s. 279.
- ²² Om begreppet »humanistisk teleologi«, se Schwarz 1999, s. 10.
- ²³ Judt 2005, s. 803.
- ²⁴ Jfr Karlsson 1999.
- ²⁵ Törnquist-Plewa 2003:3, s. 395–417, Wolentarska-Ochman 2006:1, s. 152–178.
- ²⁶ Laignel-Lavastine 2004, s. 176–177.
- ²⁷ Gerner 2006, s. 225–257.
- ²⁸ Cole 2003, s. 272–287.
- ²⁹ Se Anne Appelbaum, »The Three Lives of Helena Brus«, The Sunday Telegraph den 6 december 1998.
- ³⁰ Österberg 2006, s. 40–41.
- ³¹ »Declaration on the Stockholm International Forum on the Holocaust«, The Stockholm International Forum on the Holocaust. Proceedings, Stockholm: Regeringskansliet 2000, s. 3.
- ³² Göran Persson, »Opening Address by the Prime Minister of Sweden at the Ceremonial Opening 26 January 2000« i The Stockholm International Forum, 2000, s. 30.
- ³³ Michael Naumann, »Speech at the Closing Plenary Session 28 January 2000«, The Stockholm International Forum, 2000, s. 105.
- ³⁴ Levy & Sznajder 2006, s. 187.
- ³⁵ »The Holocaust, anti-semitism and racism.« European Parliament resolution on remembrance of the Holocaust, anti-semitism and racism, www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P6-TA-2005-0018+0+DOC+PDF+Vo//EN.
- ³⁶ »EU Presidency Statement – Holocaust Remembrance«, http://europa.eu-un.org/articles/en/article_5224_en.htm.
- ³⁷ »Education on the Holocaust and on anti-Semitism«, OSCE Conference on anti-Semitism and Other Forms of Intolerance, Cordoba, 08/09 June 2005, <http://eumc.europa.eu/eumc/material/pub/general/DIR-Pres-Cordoba-08Jun05.pdf>.
- ³⁸ Bell 2006, s. 16.
- ³⁹ Davies 1996, s. 39–45.

Förintesen

TYSTNADENS DECENNIER: DET NATIONELLA LIDANDETS PRIMAT

Det är inte bara fråga om att Förintelsen under det senaste decenniet allt tydligare har förvandlats till en europeisk grundningshistoria (founding history). Det rör sig också i stor utsträckning om en grundningsmyt. Ordet »myt« avser här en berättelse om en företeelses ursprung, vars berättare är mindre intresserad av berättelsens överensstämmelse med vad som är känt om den verkliga historien än av dess funktion att underbygga en maktposition. Föreställningen om den europeiska unionens grund i nazisternas folkmord kan knappast sägas ha stöd i historiska fakta. I ett bestämt avseende kan man dock peka på en anknytning till den tidiga efterkrigsperioden, nämligen i fråga om andemeningen i den »progressiva« folkmordsberättelse som var förhärskande i väst. Denna kommer att närmare kommenteras längre fram i texten.

Under de första efterkrigsdecennierna spelade Förintelsen generellt en mycket undanskymd roll i den europeiska historiekulturen. I Nürnberggrättegångarna åren 1945–1946 var brotten mot judarna ingen stort uppmärksammas fråga. Krigsförbrytelserna var riktade mot medborgare i de allierade staterna, vilka förvisso kunde vara judar, men också av annan etnisk härkomst. I internationell lag fanns inget utrymme för judar att gå till domstol med sina fall, vare sig som individer eller som kollektiv.⁴⁰ Skuldfrågan var »löst« och vållade inga problem; nazismen och Förintelsen var tyska fenomen. Begreppet »Holocaust« var inte i allmänt bruk som beteckning på folkmordet.⁴¹ Läroböckerna nämnde varken koncentrationsläger eller judar.⁴² I den offentliga historieförmedlingen fick Förintelsen stå tillbaka för andra aspekter av andra världskriget, och särskildes mycket sällan från andra krigstrategier. Judarna fick inget speciellt omnämnande som offer för överlagt massmord, utan infogades bland övriga offer för den nazistiska terrorn och krigets brutaliteter.

Det rör sig förvisso inte om någon total tystnad om de europeiska judarnas öden. I den privata sfären kunde förstås överlevande offer ventilera sina minnen, men många har vittnat om det svaga intresset för deras vittnesbörd. Även i offentligheten fick Förintelsen ett visst utrymme. Tidningar skrev om koncentrationslägrens fasor och Svensk Uppslagsbok, 1947–1955 års upplaga, hade en – men bara en – kärnfull formulering i artikeln om andra världskriget. Här nämndes att »den grymma, omänskliga brutalitet, som präglade den tyska

ockupationspolitiken, framträdde klarast och skarpast i de otroliga tvångsåtgärder, som genomfördes mot de ockuperade ländernas judar och som kulminerade i en formlig utrotningskampanj gentemot dem och Tysklands egna judar«. ⁴³ I artikeln om antisemitism fanns ytterligare fyrtio rader om »den största skändlighet historien känner«. ⁴⁴ Krigskorrespondenters fotografier från befrielsen av dessa läger väckte stor uppmärksamhet när de publicerades men intresset var ofta kortvarigt. Det har konstaterats att det fanns en ambivalens i fråga om dessa fotografier av koncentrationslägrens fasor. Å ena sidan skildrade tidningarna i text och bild vad som hade hänt och vad de hade sett, å andra sidan fanns en misstänksamhet i offentligheten mot reportagen och en ovilja att ta till sig dem. Stundtals avfärdades de som arrangerade, inte trovärdiga eller ensidiga. ⁴⁵

Ointresse på 50-talet

Få människor placerade sammanfattningsvis in Förintelsen i ett meningssammanhang som hade bäring på samtiden och framtiden. Folkmordet var historia. Statsvetaren Raul Hilberg mötte både ointresse och direkt kritik från de etablerade amerikanska förlagen när han i slutet av 1950-talet letade förläggare till sitt monumentalverk om Förintelsen, *The Destruction of the European Jews*. De kritiska synpunkterna rörde allt från hans »antitska« tolkningar till att han inte var villig att med tydlig intentionalistisk argumentation göra Hitler och den övriga naziledningen skyldiga till att på förhand ha planerat och efter dessa planer verkställt Förintelsen. ⁴⁶ Själv nämner Hilberg en rad andra berömda författare vilkas böcker på den tiden hade svårt att finna sina läsare: Anne Frank, Elie Wiesel och Primo Levi. ⁴⁷

En förklaring till denna relativa tystnad om Förintelsen skulle kunna vara att begreppet »folk mord« inte etablerades förrän i samband med FN:s folk mordskonvention från år 1948, och naturligtvis behövde mycket längre tid att vinna burskap i en bredare debatt. Förintelsen saknade ett adekvat begrepp. Denna förklaring är dock knappast tillfredsställande. Ett folk mord upp hör inte att vara ett folk mord bara för att det inte etiketteras som sådant. Människor hade förstås, om de hade velat, kunnat tala om folk mordet med de begrepp som då stod till buds.

Betydligt viktigare var sannolikt att det framväxande kalla kriget och kärnvapenhotet snabbt skapade andra bilder av ondskan än dem som var knutna till Hitler, nazismen och Förintelsen. Till detta kommer att traumatiserade överlevande

hade svårigheter att förhålla sig till det nära förflutna. Däremot var individer och grupper med blod på händerna, särskilt de som snabbt skaffat sig framträdande positioner i efterkrigssamhällena, av naturliga skäl inte särdeles angelägna att föra upp frågor till offentlig debatt om krigsårens brutaliteter och sitt eget ansvar för dessa.

Den antisemitism som varit huvudorsak till Förintelsen försvann inte med krigsslutet, vilket bland annat pogromen i polska Kielce i juli 1946 vittnar om. 41 judar miste livet och 59 andra skadades, medan polis och militär stod bredvid och såg på. Bakgrunden var »klassisk«: ett falskt rykte om att judar hade kidnappat en kristen pojke och dödat honom i ett ritualmord. Antisemiter ville inte minnas Förintelsen. De ville inte minnas de judiska offren heller. Särskilt inte om dessa hade överlevt lägrens fasor och efter kriget återvände hem och gjorde anspråk på egendomar som beslagtogs av icke-judar. Sannolikt ville antisemiterna inte heller berätta för eftervärlden att de övertagit döda judars egendom.⁴⁸

Det kan tyckas förvånande att människor som på olika sätt fått kännedom om Förintelsen och kunde iaktta de judiska människospillror som kom ut ur lägren med livet i behåll inte bevakades utan kunde fortsätta att vara antisemiter. Historikern Pieter Lagrou har undersökt minnena av Förintelsen i Belgien, Frankrike och Nederländerna under två decennier efter krigsslutet. Han har reflekterat över just denna fråga och konstaterat att styrkan i den antisemitiska övertygelsen i många europeiska samhällen var överväldigande. Bevisen var, enligt Lagrou, antisemitiska manifestationer efter kriget i många europeiska stater. Inte bara i Polen, även om direkta pogromer endast förekom där. I Paris genomfördes också demonstrationer till stöd för någon som tvingades lämna tillbaka en lägenhet till en jude som återkom efter kriget. Judar som återvände från koncentrationslägren arresterades, misstänktes för fosterlandsfientlig verksamhet och fängslades på det okänsligaste sätt tillsammans med kollaboratörer. Antisemitisk graffiti förekom överallt. Lagrou pekar också på att formeln »ingen rök utan eld« var populär; judarna var säkert skyldiga, eftersom de bestraffats så hårt av nazisterna. Hans slutsats är tänkvärd: »Traditional Christian anti-Semitism felt the need to reappropriate a theme of which it had been dispossessed by the Nazis.«⁴⁹

Det var dock långt ifrån bara de som profiterat på judarnas olycka som såg till att Förintelsen marginaliserades ur den europeiska historiekulturen. Många européer föredrog att minnas sin egen heroiska motståndskamp eller sitt lidande

framför att föra behandlingen av judarna på tal. Förintelse-tematiken gick svårligen att kombinera med motståndskamp. Även om det inte rörde sig om direkt och medveten kollektiv glömska, fanns det gott om polariserade föreställningar om att kriget stod mellan å ena sidan nazistiska förövre, å andra sidan nationella offergrupper eller motståndsrörelser. En sådan polarisering, med dem själva entydigt på den lidande och heroiska sidan, passade väl de krigstraumatiserade stater vilkas medborgare under flera år tyngts av ekonomiska påfrestningar, fysiskt lidande, förödmjukelser, medlöperi och godtyckligt våld.

Offren skapade hjältar

Ibland kunde judarnas lidande marginaliseras till förmån för berättelser om de hjälteinsatser som gjordes för att undsätta dem år 1945. Bland annat i Storbritannien och Sverige kan man beskriva judarna som medlet för att kunna tala om målet: hjältarna från Bergen-Belsen och de vita bussarna.⁵⁰

Krigsminnenas nationella inramning var framträdande; »as the war-torn countries were licking their wounds, reflection in the war experience gradually developed and concentrated on the specific national problems of each society«, har det sagts.⁵¹ I Frankrike till exempel hette det under lång tid att Vichypolitikerna var en liten och missledd grupp av antisemitiska nazikollaboratörer. Den absoluta majoriteten franska medborgare sades ha tillhört la Résistance, motståndsrörelsen mot nazisterna trots att krigsårens Vichyregering tog aktiv del i Förintelsen av tiotusentals franska judar.⁵² I den franska historiekulturen framstod sålunda Vichyåren under flera efterkrigsdecennier entydigt och oproblematiskt som en historisk avvikelse eller parentes som eftervärlden kunde bortse från, åtminstone sedan de ledande Vichypolitikerna, marskalk Henry Philippe Pétain och premiärminister Pierre Laval, fått sina straff. Den förre, hjälten vid Verdun under första världskriget, dog i fängelse. Den senare avrättades. Det var som om tron på de nazistiska ockupanternas yttersta ansvar och Vichyregeringens illegitimitet gav Frankrike syndernas förlåtelse för Förintelsens brott.

I förlorarstaten Tyskland fanns däremot inte ens en föreställning om kamp för befrielse och oberoende att åberopa som moraliskt stöd för att lindra krigets bördor. Det fanns bara skam, skuld och »en oförmåga att sörja«, känslor som i sig förstärkte tystnadens strategi.⁵³ Den blev ännu tydligare i vad som har kallats en tystnadens koalition. Var och en trodde att också de andra tyskarna hade stött nazistregimen. Därför slöt

För alla som visste vad som hade hänt men hade ställt sig bredvid var tystnad och glömska sannolikt det naturliga valet.

alla beredvilligt upp bakom tystnaden om den gemensamma skammen.⁵⁴ Helt kunde Förintelsen naturligtvis inte döljas i Tyskland, men den debatt som förekom hade mycket gemensamt med den nyssnämnda franska: det var de djävulska nazistiska ledarna som förfört intet ont anande tyska medborgare. En sådan föreställning gjorde, som det sagts, tyskarna till nazismens sanna offer.⁵⁵ Distinktionen mellan »goda tyskar« och »onda nazister« blev användbar. Denna föreställning förstärktes ytterligare av tendenser att jämföra det tyska och det judiska lidandet; de metoder som nazisterna hade använt mot judarna ansågs också ha använts av segrarmakterna mot de tyskar som fördrevs i slutet och efterspelet av världskriget.⁵⁶ Någon förutsättning för Vergangenheitsbewältigung, en uppgörelse med det förflutna, skapade inte en sådan argumentation.

Tystnaden kring Förintelsen kan beskrivas på ett ännu mer allmängiltigt plan. För alla som visste vad som hade hänt i koncentrationslägren men som hade ställt sig bredvid och inte omsatt informationerna om nazisternas illgärningar i kunskap framstod den kollektiva tystnaden och glömskan sannolikt som det naturliga valet. Historikern Edward Linenthal har sammanfattat den förhärskande amerikanska hållningen till Förintelsen under den första efterkrigsperioden på ett sätt som av allt att döma är giltigt också för flertalet européer under samma tid:

»The motivations to forget was too strong for survivors, perpetrators, and bystanders, the implications of what had happened were too threatening for public analysis, and the underlying guilt for not having done more was too great.«⁵⁷

Psykologer skulle antagligen använda begrepp som »bortträngning« och »trauma« för att beskriva samma allmängiltiga reaktioner.

Ännu en grundläggande förklaring kan vara att den tidiga efterkrigstida hållningen i stor utsträckning var en fortsättning på det förhållningssätt som var dominerande under själva kriget. Många forskare har understrukt att man i välinformerade kretsar i Europa mycket väl visste vad som pågick i de nazistiska koncentrationslägren redan under år 1942, men att det icke desto mindre fanns en, med historikern Walter Laqueur's begrepp, »mur av tystnad« kring judarnas öde.⁵⁸

Tystnaden i öst mellan ideologi och kultur

I kalla krigets bipolära Europa, i öst och väst, hade den förhärskande tystnaden emellertid också olikartade bevekelsegrunder. I sovjetiska historiekulturella produkter som läroböcker, ritualer och filmer, var den del av andra världskriget som utspelade sig på sovjetisk mark och kallades Stora fosterländska kriget ett flitigt förekommande historiskt innehåll och en utgångspunkt för sovjetpatriotisk fostran. Där förnekades visserligen inte Förintelsen, men judarna gavs aldrig tillfälle att konkurrera med kommunister och ryssar i offerhierarkin om rollen som den kategori som drabbats hårdast av nazisternas aktiviteter. I historieböckerna underströks att kriget på den sovjetiska sidan var alla sovjetfolks kamp, alltid med de etniska ryssarna i spetsen som de främsta bland jämlikar. Judar fick aldrig någon uppmärksamhet i egenskap av judar. Den sovjetiska hållningen har beskrivits som hierarkisk heroism och universellt lidande, vilket innebär att sovjetsamhället inte erkände vare sig judars insatser i kriget mot de nazistiska inkräktarna eller deras specifika lidande under Förintelsen.⁵⁹ Stora Sovjetencyklopedins omfattande krigsartiklar från 1950-talet innehöll följaktligen inga som helst informationer om förintelsehistorien, medan uppslagsordet »judar« förlade den stora judiska tragedin till den amerikanska efterkrigstiden:

»I USA nådde systemet för diskriminering och terror av judar och andra etniska minoriteter på rasmässig grund särskilt stor utbredning efter andra världskriget. Som ett led i amerikanska imperialisters allt starkare strävanden att göra USA nazistiskt använde de antisemitism som ett av sina rasideologiska vapen.«⁶⁰

Förintelsen uppgick således i den större sovjetiska krigstragedin. De historiekulturella spår den skulle ha kunnat lämna fick stå tillbaka för tidens ideologiska krigföring. Tilläggas kan att fokus på Förintelsen hade kunnat få den för sovjetmakten oönskade konsekvensen att den påminde de sovjetiska och östeuropeiska befolkningarna om det massvåld som förövats på närmare håll – av den stalinistiska säkerhetstjänsten. Också om Gulag rädde kompakt, ideologiskt bestämd tystnad. Åren 1948–1953 utgjorde dessutom en period av förföljelser mot så kallade kosmopolitiska judar i Sovjetunionen.

I hela det kommunistiska Östeuropa, också bland vänster-radikala grupper i väst, ansågs företeelser som folkmord och terror – i den sovjetiska encyklopedins efterföljd – vara entydigt förknippade med den »fascism« som alls inte nått vägs

ände med krigsslutet och Nazitysklands fall. Den ansågs fortleva i västliga samhällen i allmänhet och i »revanschistiska« och »finanskapitalistiska« kretsar i Västtyskland i synnerhet. Den antifascistiska hållning som man särskilt i det kommunistiska Östtyskland ansåg sig representera leddes tillbaka till en helt annan tradition, med ursprung i 1800-talets tyska arbetarrörelse och vänsterradikala strömningar i Weimarrepubliken. Det betydde att de östtyska kommunisterna kunde svära sig fria från allt ansvar för Förintelsen. Därmed behövde den östtyska ledningen, vilket historikern Jeffrey Herf understrukt, varken ägna uppmärksamhet åt minnet av Förintelsen, ekonomiskt kompensera de judiska offren, iscensätta rättegångar mot ansvariga nazister eller avstå från att ställa sig på Israels fienders sida i Mellanösternkonflikten. Tvärtom kunde de låta arrestera judar och deras sympatisörer i de antikosmopolitiska kampanjerna.⁶¹

Ceremonier och monument till minnet av fascismens offer, men inte med hänvisning till judar utan till fallna kommunistkämpar, organiserades i kalla krigets tjänst. I en deklaration i samband med en av dessa monumentinvigningar i det forna koncentrationslägret Buchenwald slogs till exempel fast att tysk militarism återigen utgjorde ett hot mot freden i Europa. Detta ska uppenbarligen uttolkas som att de nazister som utförde illgärningarna under andra världskriget, »fascistiska mördare« och »gamla nazigeneraler« återigen skulle kunna hota att utplåna stora människogrupper i ny skepnad av det upprustande Västtyskland.⁶² Lägerutställningen i Buchenwald hade inga inslag om Förintelsen utan redogjorde för hur den östtyska kommunistregimen hade fötts ur de hjältemodiga dåd som utförts av den kommunistiska motståndsrörelsen som utgjorde lägreets underjordiska kärntrupp. Budskapet var att det var dess medlemmar som var nazismens ursprungliga och sanna offer.⁶³ Man kan säga att de östtyska propagandamakarna utnyttjade Förintelsen i sin ideologiska retorik genom att underförstå den, men utan att erkänna den. Tystnaden var så gott som total.

Vissa tecken tyder dock på att möjligheterna att bryta tystnaden var något större i skönlitteratur, film och andra konstnärliga genrer.⁶⁴ Ett sovjetiskt exempel, närmast ett undantag som bekräftar regeln, var den rysk-sovjetiske författaren Jevgenij Jevtusjenkos dikt Babij Jar från 1961, som tog upp den nazistiska massakern på mer än 33 000 judar i en ravin utanför Kiev under två dagar i slutet av september 1941. Dikten utgör dessutom temat för den rysk-sovjetiske kompo-

sitören Dmitrij Sjostakovitjs trettonde symfoni, uruppförd år 1962. Men varken dikt eller symfoni gillades av den sovjetiska partiledningen, det rådande tövädret till trots.

Antisemitiska schabloner

På ett mer grundläggande plan, under den politisk-ideologiska rationalitetens nivå, förklaras den sovjetiska tystnaden kring Förintelsen sannolikt bäst av att folkmordet inte har passat in i den nationalistiska ryska historiekultur, fylld med antisemitiska schabloner, som var förhärskande också i efterkrigstidens stalinistiska sovjetunion. I den har judarna konsekvent framstått som aktivistiska och målinriktade gestalter, drivna av makthunger, intresse av ekonomisk vinning och hat mot de etniska ryssarna. Inte som hjälplösa offer för nazistiska folkmördare.⁶⁵ Till yttermera visso förstärktes denna judiska fiendebild länge av den sovjetideologiska bilden av juden som nära förbunden med det kapitalistiska och imperialistiska väst. En sådan bild går stick i stäv med den tidigare nämnda östeuropeiska föreställningen om judarna som kommunister och med det faktum att den stora majoriteten av de judar som försvann i Förintelsen bodde i Östeuropa och Sovjetunionen. Misstankar om illojalitet och förräderi har därmed haft en stabil grogrund i både rysk nationalism och sovjetisk ideologi.

I den rysknationalistiska diskurs som fått avsevärt större svängrum efter Sovjetunionens fall blir den traditionella aktivistiska bilden av judarna uttalad. Medan det judiska lidandet förnekas eller förklaras som rättmätigt, är det i denna föreställningsvärld ryssarna som varit och är Förintelsens offer och judarna dess förövare. Som den första förintelsen utpekas den ryska revolutionen, då judar som Trotskij, Zinovjev, Kamenev och Sverdlov i den röda terrorn och de samtidiga bondekrigen lät mörda delar av det ryska folket. Det andra förintelsefallet är den stalinistiska terrorn från slutet av 1920-talet, då inrikesdepartementet NKVD med juden Kaganovitj i spetsen lät mörda miljontals ryssar. Som den tredje förintelsen utpekas det postsovjetiska Ryssland, styrt av judiska oligarker och politiker som våldför sig på och exploaterar det ryska folket.⁶⁶ Denna förvirrade argumentation som bland annat döljer det uppenbara faktum att ett mycket stort antal judar gick under i det sovjetiska terrormaskineriet, inte minst under den nämnda antijudiska kampanjen under Stalins sista år, är ett tydligt exempel på vad som tidigare beskrivits som historiekulturens

tröghet, på hur sentida fenomen skrivs in i etablerade, djupt liggande kulturmönster som i det ryska fallet går att föra tillbaka åtminstone till Fjodor Dostojevskijs antijudiska verk.

Tystnaden i väst: framtidstro hellre än Förintelsen

I väst var tystnaden inte så total och så välregisserad som i öst. I de västliga samhällena, med ett mycket öppnare debattklimat, var det inte möjligt att frysa föreställningarna om Förintelsen i ideologiska formelspråk. Även här ansågs emellertid fokus på förintelsehistorien stå i motsättning till huvuddrag i den efterkrigstida utvecklingen. Den exemplariskt snabba återuppbyggnaden efter kriget gav upphov till en lång period av välbefinnande och social välfärd. Västtyskland integrerades på kort tid effektivt i det västliga samhället och, ansågs det i ledande kretsar, skulle inte påminnas om sitt nära förflutna. Sociologen Jeffrey Alexander är en av dem som har hävdade att Förintelsen i denna situation blev ett högst opassande inslag. Den lade sordin på den progressiva och framtidsoptimistiska berättelse som i väst bemäktigade sig historiekulturen, och som i grunden handlade om hopp och frälsning. Förintelsen blev ett födelsetrauma, ett historiskt vägsval, som när den väl nämndes pekade inte så mycket tillbaka på den dystra krigshistorien som framåt mot en bättre tid. Ondskan var då besegrad och tryggt förpassad till historien, alternativt förslagen till andra sidan järnridån. Det gällde att bygga en ny värld på ruinerna av den gamla, för att på så sätt bäst hedra Förintelsens offer.⁶⁷ Lidandet hade inte varit förgäves, var den progressiva förintelseberättelsens huvudpoäng.

Alexander hävdar bestämt att denna progressiva berättelse numera har ersatts av en tragisk berättelse med lidande och ondska som huvudkomponenter, och med risken för upprepning som främsta hotbild. Det ligger mycket i det. Det finns emellertid, för att göra Alexanders analys mindre entydig, anledning att här peka på att den tidigare nämnda EU-tolkningen av Förintelsen har starka drag av den progressiva berättelsen, inte den tragiska. Folkmordet på judarna blir i denna tolkning, som vi sett, den europeiska integrationsprocessens födelse-trauma. I en kontrastiv pedagogik tjänar folkmordet syftet att visa framåt mot en lyckligare europeisk framtid.

Det hindrar inte att många av Alexanders iakttagelser om Förintelsens begränsade plats i den tidiga efterkrigstida historiekulturen är träffande. Det var framtiden som stod på den kulturella, politiska och sociala dagordningen. Arbetet för att integrera judar i samhället intensifierades, samtidigt som de

I en kontrastiv pedagogik visar folkmordet framåt mot en lyckligare europeisk framtid.

överlevande judar som hade framgång i samhället lyftes fram, i en aktiv strävan att distansera den judiska identiteten från Förintelsens passiva offerroll. Till och med i den israeliska historiekulturen, där det mentala avståndet till Förintelsen var avsevärt kortare än i USA, fanns under de första efterkrigs-decennierna en liknande tendens. Från sionistiskt håll framhölls den judiska motstånds- och upprorstradition som kulminerade med upproret i Warszawagettot i april–maj 1943, under det att diaspora- och offerrollens specifika attribut – passivitet och lidande – tonades ned.⁶⁸ Staten Israels tillkomst var inte ett resultat av en förintelseframkallad välvilja från andra stater som ville kompensera judarna för lidandet under Förintelsen, utan av gettokämparnas kamp för frihet och oberoende.⁶⁹ Överhuvudtaget passade historien om gettoupproret mycket bättre in i den förhärskande historiebilden, som framställde det väpnade motståndet mot nazismen som andra världskrigets huvudstrategi. Historikern Yael Zerubavel har visat att denna aktivistiska historiebild dessutom har djupa rötter, eftersom händelser i den judiska historien som slutat i död och förintelse också före Förintelsen, i den judiska kulturen i Palestina, skrevs om till heroiska berättelser om kamp och överlevnad.⁷⁰ Den judiska diasporans tvåtusenåriga historia fick som helhet litet utrymme eftersom den ansågs skild från och irrelevant för den nya statens historia. Det tidiga Israel blev därför, har det sagts, »a monument of selective amnesia and erasure of certain chapters in Jewish history that would have hindered its constituting effort and contradicted the state's narrative of power and revival.«⁷¹

Liberala grundvärden problematiserar

I sin analys av hur Förintelsen hanterades i Storbritannien och USA har Tony Kushner pekat på ytterligare en besläktad förklaring till den relativa tystnaden. Han framhåller det problematiska i att få det urskillningslösa nazistiska massmordet på en hel kategori människor att stämma överens med de västliga demokratiernas tilltro till liberala grundvärden som rationalism, individualism, universalism och tilltro till framsteget. Det ska inte tolkas som att liberaler tvivlade på det positiva sambandet mellan demokrati, fred och respekt för

mänskliga rättigheter. Så var det inte, men det var problematiskt för de liberal-demokratiska västmakterna att förhålla sig till en tysk-judisk historia präglad av diskriminering, deportationer och förintelse, och det blev länge besvärligt att anpassa förintelsehistorien till det Kushner kallar den liberala föreställningsvärlden. Han visar att samtida iakttagare och tidiga forskare, de konkreta bevisen till trots, var ovilliga att tolka det skedda som specifikt riktat mot judar. Han konstaterar sammanfattningsvis: »The liberal imagination demands that the concept of progress be restored as quickly as possible.«⁷² Till detta ska läggas den mer entydigt goda sidan av samma mynt som framhållits av många folkmordsforskare. De säger att i ett liberalt samhälle förövas inte folkmord, eftersom den genuint liberala livshållningen fungerar som en säkerhet eller garanti.⁷³

Nära förknippad med den liberala föreställningsvärlden och en ytterligare förstärkande faktor bakom oviljan att föra Förintelsen på tal har varit den »civiska«, statsorienterat nationalistiska politik, med inriktning på medborgarskap och integration eller assimilation av etniska minoriteter, som många av efterkrigstidens europeiska statsmakter förespråkat. Motsatsen skulle vara en kulturnationalism som tillerkänner minoritetsgruppers kulturella och etniska egenarter en autonom plats i samhället. För minoriteter som de överlevande judarna har stater med statsnationalistisk orientering garanterat en viss stabilitet och säkerhet, byggd på idén om att alla medborgare i landet har likvärdiga rättigheter och skyldigheter. Den andra sidan av betoningen av medborgarskapet har varit att etniskt partikulära historier, som Förintelsen kan sägas vara ett exempel på, har haft svårt att få gehör i regeringspolitik och i statliga verksamheter som skolutbildning och vetenskap. Frankrike är ett bra exempel på en stat som under hela 1900-talet fram till idag har haft en tydlig ambition att integrera minoriteter och kulturellt homogenisera samhället genom att tona ned etniskt specifika erfarenheter och minnen, till förmån för vad som ansetts vara den nationellt franska kulturen. För en överlevande fransk jude var vinsten med att låta bli att tala om franska förföljelser av judar efter kriget en stabil position som citoyen (medborgare) i Frankrike. Kostnaden var en förträngd historia och ett obearbetat trauma och så småningom ett tilltagande intresse för den judiska identiteten och en specifik judisk stat.⁷⁴

Noter

- ⁴⁰ Ludi 2006:3, s. 429–431.
⁴¹ Petrie 2000:1, s. 31–63.
⁴² Schilling 2000, s. 279–295.
⁴³ Svensk Uppslagsbok, band 31, Malmö: Förlagshuset Norden 1965, spalt 1067.
⁴⁴ Svensk Uppslagsbok, band 1, Malmö: Förlagshuset Norden 1960, spalt 1207–1208.
⁴⁵ Zelizer 1998, kap. 5.
⁴⁶ Hilberg 1996.
⁴⁷ Hilberg 1991, s. 14.
⁴⁸ Törnquist-Plewa 2006, s. 217–219, Huener 2003, s. 40.
⁴⁹ Lagrou 2000, s. 254–257.
⁵⁰ Zander 2006, s. 343–383.
⁵¹ Avisar 1988, s. 105–106.
⁵² Rouso 1994, Wolf 2004. Inte heller den franska tystnaden var total; mindre tidskrifter, som *Le Monde juif*, spred kunskap om den franska Förintelsen, men nådde begränsade läsarskaror. Se Heuman 2006, s. 53–73.
⁵³ Om den tyska oförmågan att sörja krigets förluster och hemskheter, se Mitscherlich & Mitscherlich 1994.
⁵⁴ Giesen 2004, s. 116–119.
⁵⁵ Giesen 2004, s. 120.
⁵⁶ Moeller 1996: 4, s. 1018–1019.
⁵⁷ Linenthal 1995, s. 7.
⁵⁸ Laqueur 1980, kap. 1.
⁵⁹ Weiner 2002, s. 202–203.
⁶⁰ Bolsjaja Sovetskaja Entsiklopedija. Tom 15, Moskva: Godudarstvennoe Nautjnoe Izdatelstvo »BSE« 1952, s. 378 (förf. övers.).
⁶¹ Herf 1997, s. 385.
⁶² Exemplet är hämtat från Herf 1997, s. 176–177.
⁶³ Farmer 1995, s. 102.
⁶⁴ Jfr t.ex. Kamenec 2004, s. 162–165.
⁶⁵ Korey 1983, s. 145–56. För en mer »förstående« tolkning av den sovjetiska tystnaden, se Gitelman 1997, s. 17–35. Se också Karlsson 2003, s. 201–222.
⁶⁶ Karlsson 2006, s. 315–341.
⁶⁷ Alexander 2004, s. 196ff, Novick 1999, kap. 5.
⁶⁸ Ofer 1996, s 852ff, Segev 1993, kap. 1, Cole 1999, kap. 5, Tossavainen 2003, s. 68–71.
⁶⁹ Tossavainen 2006, s. 200.
⁷⁰ Zerubavel 1995.
⁷¹ Zertal 2000, s. 101.
⁷² Kushner 1994. Citatet finns på s. 213.
⁷³ Se t.ex. Kuper 1981, kap. 5.
⁷⁴ Mandel 2003.

VÄNDPUNKTER

Det bör för rättsvissans skull noteras att Förintelsen inte alldeles försvann ur européers föreställningsvärld under de första efterkrigsdecennierna. Men kalla kriget fick en nedkylningseffekt på historien, och det sätt på vilket nazistregimen och dess illgärningar förekom var högst indirekt.⁷⁵ I kalla krigets värld spelade den så kallade totalitarismteorin en framträdande roll i vetenskapliga, ideologiska och politiska sammanhang. Den var visserligen ingen uppfinning av 1950-talet, utan har sina rötter i fascismen och den italienska mellankrigstiden. Däremot togs den – i takt med de allt kyligare relationerna mellan västmakterna och Sovjetunionen – mer allmänt i bruk i Väst för att peka på likheter mellan nazismens och stalinismens regimer och samhällen. Forskare underströk förbindelserna mellan »brunt« och »rött« i fråga om en allomfattande, utopiskt orienterad ideologi som ansågs ha hegemonisk kontroll över människors sinnen och ett diktatoriskt parti med absolut makt, också över massmedier och propaganda, rättssystem, ekonomi och skola. De valde då mestadels att framhålla likheter framför skillnader mellan systemen. Bland ytterligare likheter betonades den fientliga hållningen till demokratiska samhällen, samt det massiva bruket av statsterroristiskt våld för att nå önskade målsättningar. Inga mer systematiska studier genomfördes dock av totalitarismteoretiker för att klarlägga hur Förintelsen och den sovjetkommunistiska terrorn förhöll sig till varandra.

Denna forskning och debatt var ofta asymmetrisk, nästan alltid med tonvikten lagd på sovjetsystemet. Några undantag fanns dock. Filosofen Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism* från år 1951, sannolikt det mest klassiska och därtill det mest intressanta av de vetenskapliga verken om totalitarismen, inleds med att författaren mycket utförligt analyserar antisemitismens plats i det totalitära samhälle som ledde fram till Förintelsen. Arendt hade själv på grund av sitt judiska ursprung hindrats från en akademisk karriär i Tyskland och tillbringade dessutom en kortare tid i läger i Frankrike innan hon före krigsutbrottet flydde till USA. Dessutom analyserar hon tydligare än övriga forskare de totalitära regimernas systematiska terroranvändning. Koncentrationslägret ser hon som det terrorinstrument som mer än något annat förenade de nazistiska och stalinistiska totalitära systemen. För henne är lägren det främsta redskapet inte bara för att massmörda och

Totalitarismteorin användes av antikommunister som ett politiskt-ideologiskt redskap mot Sovjetunionen.

avhumanisera människor. Hon ser i dem också det moderna mass- och storebrorssamhällets vetenskapliga, didaktiskt fostrande strävan att kontrollera, att utföra

»the ghastly experiment of eliminating, under scientifically controlled conditions, spontaneity itself as an expression of human behavior and of transforming the human personality into a mere thing, into something that even animals are not; for Pavlov's dog, which, as we know, was trained to eat not when it was hungry but when a bell rang, was a perverted animal.«⁷⁶

Totalitarismteorin användes av antikommunister som ett politiskt-ideologiskt redskap mot Sovjetunionen. Enligt den var nazismen inget fenomen som bara rörde perioden 1933–1945, utan den fortlevde som samhällssystem bakom järnridån, i det totalitära Sovjetunionen. Kopplingen låg, som Arendt konstaterade, bland annat i koncentrationslägren, vilket förstärkte en tendens att definiera nazisternas offer i politiska och inte i etniska termer. Denna västliga teori var, som det har formulerats, »the great mobilizing and unifying concept of the Cold War«.⁷⁷

Av förståeliga skäl var teorin inte lika populär i de kommunistiska östländerna. Som redan påpekats var man där mycket mera angelägen om att peka ut hur nazismen/fascismen kommit att fortleva i de västkapitalistiska samhällena, genom systemlikheter såväl som mer konkret genom att gamla nazister integrerats i efterkrigstidens västliga samhällen. Efter upplösningen av det kommunistiska Östeuropa har teorin dock gått en ny vår till mötes i de post-kommunistiska staterna, men sällan eller aldrig med någon analytisk precision. Huvudmålet är fortfarande att effektivt döma ut den förhatliga kommunismen genom att jämföra och helst jämställa den med nazismen.

Totalitarismteorin kan emellertid också vara en alldeles legitim och användbar vetenskaplig tankestruktur som historiker och samhällsvetare med jämförande intressen kan använda sig av för att analysera historiska och strukturella likheter och olikheter eller påverkan mellan de nazistiska och stalinistiska system och ideologier som existerade samtidigt under en följd av år, och som i båda fallen ledde till fruktansvärda brott mot mänskligheten. Båda hade första världskriget som

sin formativa period. Båda definierade dessutom den liberala demokratin som sin huvudmotståndare. Därtill existerar en rad viktiga skillnader mellan terrorregimerna, inte minst i fråga om rotsystem och framväxt. Men det är inte fruktbart att jämföra sådant som är helt likt, inte heller sådant som är helt olik, utan sådant som har både likheter och skillnader.

Röster i tystnaden

Det fanns i Europa två utvecklingar som gick på tvärs mot mönstret av ointresse för Förintelsen. Den första tog sin utgångspunkt i staten Israels tillkomst år 1948 och de krig som utkämpades mellan den nya staten och dess arabiska grannstater. Förintelsen hade som nämnts givit ny och akut relevans åt en äldre judisk, nationalistisk och sionistisk idé att det judiska folkets fortlevnad i en fientlig omvärld endast skulle kunna tillförsäkras genom en oberoende, stark judisk stat i Palestina. Det finns visserligen ingen direkt förbindelse mellan Förintelsen och den nya israeliska staten, men det nazistiska folkmordet fick uppenbart till följd att judiska grupper, en bred opinion i Europa och Nordamerika och det nyskapade Förenta Nationerna såg positivt på ambitionen att skapa en judisk nationalstat. Vid denna tid förhöll sig även Sovjetunionen positivt till projektet, om än mer av den strategiska och geopolitiska anledningen att man ville etablera ett brohuvud i Mellanöstern, som dominerats av västligt kolonialstyre och reaktionära kungadömen. Förintelsens överlevare blev en ryggrad i det israeliska stats- och samhällsbygget. Förintelsen blev ett kollektivt minne som effektivt och alltmer aktivt har kunnat förena och mobilisera den judiska majoriteten i Israel mot yttre och inre hot. Internationellt har de konflikter och krig som Israel varit inblandat i gått hand i hand med en ökad uppmärksamhet på Förintelsen. Det har till exempel påtalats att det så kallade sexdagarskriget år 1967 ledde till ett ökat intresse för Förintelsen i Frankrike när judar, i en situation där den franske presidenten de Gaulle gav ett visst stöd åt arabstaterna, för första gången framträdde öppet i den franska offentligheten och vittnade om sin rädsla att de israeliska judarna skulle falla offer för en andra förintelseprocess.⁷⁸

Den andra utvecklingen som bidrog till att ge Förintelsen en europeisk röst var de rättegångar mot folkmordets förövarare som ägde rum tämligen lång tid efter kriget och som fick stor internationell uppmärksamhet. Den i historiekulturellt avseende mest betydelsefulla var utan tvekan rättegången mot SS-officern Adolf Eichmann i Jerusalem under åren

1961–1962, som enligt hans biograf David Cesarani fick en »jordskalvslignande effekt på folks medvetande«. ⁷⁹ Processen, som kommit till stånd efter att den israeliska underrättelsetjänsten i lönndom fört bort Eichmann från exillandet Argentina, ägde rum inför världens ögon genom Hannah Arendts och andra rapportörers texter och fotografier. Domstolsförhandlingarna var den första tv-sända »kändisrättegången«. Arendts artiklar från den utdragna rättegången för The New Yorker samlades i en bok om den moderna byråkratiska maktens mekanismer, däribland en obetingad lydnad som inte ens väjer för de grövsta illdåd. Den banala ondskan från år 1963 har blivit en modern klassiker genom att peka på att folkmordsförövarna »varken var perverterade eller sadistiska, att de var och ännu är skrämmande normala«. ⁸⁰ Verket bidrog starkt till att göra folkmordsadministratören Eichmann, som dömdes för brott mot det judiska folket och mot mänskligheten och hängdes, till en tidig historiekulturell symbol för en långsamt ökande medvetenhet om Förintelsen. Den var en symbolroll vars enda motsvarighet vid denna tid var Anne Frank, vars dagbok publicerades på engelska år 1952, efter att först ha givits ut i en liten upplaga på holländska fem år tidigare. Några år efter Eichmannrättegången följde nya massmedialt välbevakade rättegångar, då i Tyskland: År 1964 dömdes tio av Treblinkas bödlar i Düsseldorf, och samma år ställdes 22 lägre lägstjänstemän som tjänstgjort i Auschwitz-Birkenau inför rätta i Frankfurt am Main. I München genomfördes under åren 1966–1967 rättegångar mot de naziofficerare som var ansvariga för Förintelsen i Nederländerna. Ett av deras offer var Anne Frank.

Rättegångar startade intellektuell process

Betydelsefullt var att dessa processer var de första som lyfte fram förintelseprocessen och inte hela andra världskriget i ljuset. De judiska offren och deras tillvaro under folkmordsprocessen belystes som aldrig förr, inte minst genom överlevandes vittnesbörd, och behovet av att minnas dem som förintats ökade påtagligt. Rättegången kom generellt att sätta igång en intellektuell process att både vetenskapligt och konstnärligt söka begripliggöra och gestalta Förintelsen på andra och mer komplexa sätt än genom den rätlinjiga intentionalistiska tolkning som de tidiga efterkrigsrättegångarna lagt grunden för genom att beskriva folkmordet som »en biprodukt av en monolitisk tysk-nazistisk konspiration för att nå herravälde över Europa genom krig«. ⁸¹ De anklagade var nu inte längre de som suttit i den absoluta nazistiska parti-

toppen utan de som enligt egen utsago »bara lydde order«. Inte heller de judiska offren framstod längre enbart som en grå och ansiktslös massa.

Genom processerna mot den person som var ansvarig för deportationerna av judar från Tyskland, Österrike och det tjeckiska området till förintelslägren i Polen fick också Auschwitz en stark symbolisk innebörd som ondskans absoluta hemvist på jorden. Denna betydelse hade fram till dess främst tillskrivits koncentrationsläger som Bergen-Belsen, Buchenwald och Dachau, som var belägna långt västerut och som befriades av de västallierade.

Noter

- 75 Begreppet »nedkylningseffekt« används av Bulhak 2004, s. 153–154.
- 76 Arendt 1979 (1951), s. 438. Formuleringen om storebrorssamhälle syftar naturligtvis på den främsta skönlitterära gestaltningen av det totalitära samhällets mekanismer, George Orwells bok »1984« från 1948.
- 77 Gleason 1995, s. 3.
- 78 Wolf 2004, s. 17–21.
- 79 Cesarani 2005, s. 406.
- 80 Arendt 1996, s. 262.
- 81 Bloxham 2001, s. 12.

rintelsen

FÖRINTELSEN I FOKUS

På 1970-talet började Förintelsen på allvar att träda ut ur det förflutnas skugga. Det ska dock ånyo framhållas att aktörerna och drivkrafterna bakom den ökande exponeringen inte kom från Europa, och att den nutida uppmärksamhet som EU ägnar Förintelsen följaktligen inte kan rotas i den tidiga efterkrigshistorien utan i sentida behov och intressen. Impulserna kom utifrån, i huvudsak från Israel och USA. I Israel hade Knesset redan år 1953 etablerat Yad Vashem i Jerusalem som en plats för åminnelse av och forskning om Förintelsens heroism och martyrskap. Det var också i Israel som den första minnesdagen för Förintelsens offer kom till redan år 1959, också med tonvikt på hjältar snarare än på offer. Och det var som nämnts ovan i Jerusalem som Eichmann ställdes inför rätta.

Eichmannrättegången satte djupa spår också i USA, men till Nordamerika kom det stora intresset för Förintelsen senare och då med stora resurser och stor påverkan på resten av världen. Det var det amerikanska tv-bolaget NBC som år 1978 sände teveserien *Holocaust: The Story of the Family Weiss*, som spreds över västvärlden och ledde till att folkmordet på judarna för en tid blev massmedialt förstasidesstoff. Termen »Förintelsen« tillkom när denna serie fick svenskt namn. Med The United States Holocaust Memorial Museum i Washington D.C. fick USA år 1993 en institution som sedan dess stått i centrum för mycket av den offentliga policy-, utbildnings- och forskningsverksamhet som ägnats Förintelsen runt om i världen.

Förintelsens alltmer framträdande position i den europeiska historiekulturen kan inte följas som en linjär utveckling från 1970-talet fram till den nutid då den västliga kulturen är, som det har formulerats, »mättad med Förintelsen«.⁸² Det finns vissa »milstolpar« som mer än andra har bidragit till att föra fram förintelsehistorien på den historiekulturella arenan. En första grupp tillhör den kulturella och mediala sfären. Marcel Ophüls dokumentärfilm *The Sorrow and the Pity* från år 1969, som handlar om kollaboration med och motstånd mot den franska Vichyregimen med betoning på den antisemitism och sympati för nazismen som inte rymdes i den franska hjälteberättelsen, den redan nämnda amerikanska teveserien *Holocaust* från år 1978 och Steven Spielbergs film *Schindler's List* från år 1993, om hur den sudettyske nazipartimedlemmen och affärsmannen Oskar Schindler räddade 1 200 judiska arbetare på sin fabrik undan Förintelsen, är filmer som alla tillhör denna kategori.

I Sverige formligen exploderade tidningarna av ett nyväckt intresse för Förintelsen.

Allra störst var uppmärksamheten kring Holocaust, en formidabel internationell tittarsuccé som med hjälp av framstående skådespelare återgav det svårgestaltade i form av den fiktiva tysk-judiska familjen Weiss, vars medlemmar gick olika öden till mötes i förintelseprocessen. Särskilt i USA och Västtyskland gick debattvågorna höga mot att Förintelsen på detta sätt kommersialiserades men också mot det förströdda intresse som tidigare visats folkmordet. Två utgångspunkter stod mot varandra i debatten: en negativ som betonade risken för trivialisering, och en positiv som framhöll Förintelsen som en värdefull historiektion som skulle kunna leda till ökade kunskaper om och ställningstagande mot folkmordet och dess mekanismer.⁸³ Det senare blev uppenbart följden. Överallt gav serien ekon och startade en uppgörelse med det förflutna.

I Sverige, där serien sändes i mars 1979, formligen exploderade tidningarna av ett nyväckt intresse för Förintelsen. Samma månad som teveserien sändes publicerade Aftonbladet en lång serie artiklar om Förintelsen, sedd ur förövarnas, offrens och »bystander«-staten Sveriges perspektiv. Det absoluta flertalet av texterna var skrivna av journalisten Göran Rosenberg, som mist flera av sina närmaste släktingar i Auschwitz-Birkenau. De viktiga perspektiven drogs upp redan i ingressen:

»Det totala brottet: En ändlös rad av judar förs till Hitler-Tysklands gaskamrar. Hur kunde det hända? Hur kunde miljoner judar avrättas utan att världen reagerade? Läs den skakande skildringen om vad som hände. Och glöm det inte!«⁸⁴

Den nära svenska relationen till det nazistiska Tyskland, uttryckt i en vurm för rasforskning, en restriktiv hållning till judisk immigration och den svenska regeringens rädsla för att lägga sig i trots att den visste, skärskådades i utförliga och kritiska artiklar under rubriken »Sverige i Förintelsens skugga«.

Den andra gruppen »milstolpar« kan beskrivas som politiska manifestationer, händelser och processer. Göran Perssons Levande historia-kampanj och internationella förintelsekonferenser i Stockholm under åren kring millennieskiftet tillhör tveklöst dessa men hade flera uppmärksammade föregångare. Den första ägde rum år 1970, då den västtyske förbundskanslern Willy Brandt vid ett besök i den polska huvudstaden föll på knä framför monumentet till minnet av upprорот i gettot i Warszawa, i en tyst ursäkt till Förintelsens

offer. För socialdemokraten Brandt, som själv tillhört det anti-nazistiska motståndet i Tyskland och under kriget tvingades i politisk exil, var en brytning med föregångaren Adenauers politik att så långt möjligt inskränka diskussionen om Förintelsen en nödvändig del av en demokratisering och ett närmande till Öst, så kallad Ostpolitik. För att kritiskt kunna närma sig de kommunistiska östregimerna var det nödvändigt att tala öppet om nazisternas illgärningar, menade Brandt, som med sin manifestation var den förste tyske förbundskansler som öppet erkände och bad om ursäkt för allt ont som Tyskland tillfogat människorna i Östeuropa under kriget.⁸⁵

»Österrike som nazismens första offer«

En politisk händelse av ett helt annat slag tilldrog sig i mitten av 1980-talet i Österrike, som sedan kriget undvikit den känsliga frågan om dess relation till Nazityskland och Förintelsen. Istället betonades Österrikes »icke-tyska« identitet och landets roll som »nazismens första offer« eller till och med som »antifascistisk« motståndare till nazismen. I Österrike framställdes år 1945 således som »år noll«. Den så kallade Waldheimaffären ändrade emellertid radikalt villkoren för Österrikes möjligheter att undandra sig skuld och för den historiekulturella och historiepolitiska diskussionen överhuvud. Efter att bland annat under ett decennium ha verkat som FN:s generalsekreterare valdes Kurt Waldheim år 1986 till Österrikes president. Samma år anklagades han för att i det förflutna ha varit medlem i en nazistisk organisation och för att ha dolt att han under kriget tjänstgjorde som officer i den tyska armén på Balkan och i denna egenskap deltog i förbrytelser mot mänskligheten. Till följd av anklagelserna förklarades han persona non grata i många länder, vilket innebar att han under sin presidenttid fram till år 1992 inte kunde göra statsbesök annat än i länder i Mellanöstern, i Vatikanstaten och i ett antal kommunistiska stater. Affären fick till följd att förbundskanslern Franz Vranitzky under 1990-talet å österrikarnas vägnar påtog sig ett moraliskt ansvar för Förintelsen, och att debatten om Österrikes inblandning i den nazistiska förintelsepolitiken intensifierades.⁸⁶

Till de fenomen som fört upp Förintelsen på agendan hör också, för det tredje, ett antal vetenskapliga verk som givit upphov till debatter som fått återverkningar långt utanför vetenskapssamhället. En bok som Zygmunt Baumans Auschwitz och det moderna samhället har redan nämnts som ett verk som både influerat en allmän modernitetskritik och bred-

dat synen på förintelseprocessens förövare och mekanismer. Om det ligger något i Baumans uppfattning om folkmordet som en integrerad del av modernitetens till synes mekaniska byråkratiska drift att kategorisera och uniformera och att på denna grund lika mekaniskt undanröja det annorlunda och avvikande, kan inget modernt samhälle undandra sig ansvar och skuld för Förintelsen.⁸⁷

Historikerstriden

Flera av de stora historiedebatterna kring Förintelsen har föga oväntat haft sitt epicentrum i Västtyskland, senare Tyskland. Det gäller framför allt den stora intellektuella kontrovers som kallas historikerstriden, Historikerstreit. Den inleddes år 1986 och hade möjligen i sin tur inspirerats av en politisk manifestation. Under ett besök i Västtyskland lade den amerikanske presidenten Ronald Reagan ned en krans på soldatgravar på krigskyrkogården i Bitburg. Där vilade inte bara soldater från Wehrmacht utan också 49 elitsoldater från Waffen-SS. De hade deltagit i massakrer på tillfångatagna och obehäpnade amerikanska soldater och kan på goda grunder också anses ha tillhört de trupper som aktivt deltog i Förintelsen. Den tyska och internationella kritiken mot Reagan och hans värd, den tyske förbundskanslern Helmut Kohl, blev för en tid ljudlig och skarp. Den kristdemokratiska tyska regeringens allt aktivare historiepolitik, kallad Sinnstiftung, som gick ut på att återupprätta stoltheten över den tyska historien, kolliderade med återkommande krav på att Tredje rikets blodiga historia aldrig fick glömmas.⁸⁸

Historikerstriden kan dock inte reduceras till en historiepolitisk uppgörelse utan har haft ett djupgående inflytande på hela det tyska samhällsklimatet. I fråga om problem och tematik kan den sägas ha varit levande alltsedan mitten av 1980-talet och sannolikt ännu tidigare än så. Huvudfrågan rör i grova drag det historiska kontra det strukturella synsättet, eller frågan om huruvida den tyska identiteten ska byggas på historisk grund eller utifrån ett medborgerligt, så kallat författningspatriotiskt perspektiv. De två synsätten, ideologiskt sett ett nykonservativt respektive ett vänsterliberalt, återspeglar enligt den tyske historikern Hans Mommsen »ett polariserat historiemedvetande« i det (väst-)tyska samhället: Förklaras Förintelsen bäst som ett unikt tyskt fenomen, relaterat till en historisk särväg som kan ledas tillbaka åtminstone till Tysklands enande kring år 1870? Eller som ett mellankrigstida fenomen rotat i ett komparativt tänkande med

totalitarismteoretiska ambitioner som betonar systemlikheter mellan det nazistiska tyska samhället och det stalinistiska sovjetsamhället, eller påverkan dem emellan?⁸⁹

För Ernst Nolte, den tyske historiker som med en artikel i Frankfurter Allgemeine Zeitung drog igång hela historikerstriden, fanns svaret redan indirekt i de frågor han ställde:

»Förövade nationalsocialisterna eller Hitler kanske sina »asiatiska« dåd för att de och deras gelikar såg sig själva som de potentiella offren för just ett »asiatiskt« dåd? Kom inte Gulagarkipelagen före Auschwitz? Var det bolsjevikiska mordandet av en hel samhällsklass inte den logiska och faktiska föregångaren till det nationalsocialistiska »rasmördandet«?⁹⁰

För hans motståndare var Noltens utspel mer än något annat ett försök att relativisera förintelsehistorien och reducera folkmordets unika karaktär, allt i avsikt att återge människor förtroendet för den tyska historien och den nationella identiteten.

Även vetenskapliga böcker om de vanliga tyskarnas skuld har rört upp starka känslor särskilt i Tyskland, även om de bara delvis har haft med historikerstridens frågor att göra. I två amerikanska verk, Christopher Brownings Ordinary Men från år 1992 och Daniel Goldhagens långt mer provocativa Hitler's Willing Executioners från år 1996, har frågan om de tyskar som förövade folkmordet, deras kultur, motiv och drivkrafter stått i centrum. Medan historikern Browning med en isande analys visat att förövarna varken var maskiner eller demoner utan just »helt vanliga män«, har statsvetaren Goldhagen tillika haft ambitionen att blottlägga den ideologi, eller rentav mentalitet av »eliminationistisk antisemitism« som gjorde att tyskarna kunde beskriva sig som kulturvarerter men icke desto mindre kunde begå folkmord.

Den fjärde gruppen av manifestationer som bidragit till att uppmärksamma Förintelsens plats i den europeiska historiekulturen har varit rättsliga processer relaterade till folkmordet. Dessa tog sålunda inte slut med Eichmann- och Auschwitz-rättegångarna under 1960-talets första hälft. I Frankrike ställdes tre ämbetsmän i förintelsemaskineriets tjänst, Klaus Barbie, Paul Touvier och Maurice Papon, på 1980- och 1990-talet inför rätta. Särskilt rättegången mot Barbie, en tysk officer som hade varit chef för Gestapo i Lyon, väckte uppmärksamhet, inte bara för att han själv spelat en central roll i den franska förintelseprocessen, utan också för att uppgifter gjorde gällande att han fått stöd i sin mordiska verksamhet av både nazisympatisörer och motståndsmän i Frankrike. Det fanns sålunda förhoppningar att den åtalade

»would point a finger at people who had helped him, people who, having undergone a sudden transformation from collaborator to resistance fighter, from traitor to hero, had been living in relative obscurity for almost half a century .«⁹¹

Barbie dömdes år 1987 till livstidsstraff och dog i fängelse år 1991.

År 2000 riktades världens blickar mot en helt annan förintelserelaterad rättegång i London. David Irving, författare till ett stort antal böcker om andra världskriget, hade stämt historikern Deborah Lipstadt och hennes förlag för att hon i boken *Denying the Holocaust* anklagat honom för att vara en förintelseförnekare som medvetet misstolkat historiska belägg. Irving hade ingen framgång i sin stämning. Tvärtom ledde den till att domstolen pekade ut honom som en aktiv förnekare av Förintelsen med antisemitiska och rasistiska åsikter och med kopplingar till högerextremistiska nynazister.⁹² I skrivande stund avtjänar Irving ett treårigt fängelsestraff i Österrike för att ha förnekat Förintelsen och gaskamrarna i Auschwitz. Till det rättsliga området kan möjligen till sist också föras det kommissionsarbete om till exempel naziguld som tidigare omnämnts.

Amerikanisering

När Förintelsen fördes upp på den internationella historiekulturella agendan blev det allt starkare nordamerikanska intresset av stor betydelse för det europeiska uppvaknandet. Frågan om kompensation till Förintelsens offer och deras efterlevande var i hög grad ett amerikanskt initiativ som blev en sorts »kompensationsrörelse« i USA under åren kring millennieskiftet.⁹³ Hollywood bidrog med stora resurser för att bredda intresset för Förintelsen. Flera av de första vetenskapliga verken om Förintelsen som spreds över västvärlden hade också amerikanskt ursprung. »Amerikaniseringen« kan i det avseendet uttryckas konkret och individorienterat; i Frankrike var det två amerikanska historiker, Robert Paxton och Michael Marrus, som med sina historievetenskapliga böcker om Vichyregimen och dess behandling av de franska judarna väckte en första medvetenhet i Frankrike om att Förintelsens historia också var fransk.⁹⁴ I Sverige hade viktiga böcker av Steven Koblik och Paul Levine samma pådrivande funktion.⁹⁵

Begreppet »amerikanisering« har i samband med Förintelsen fått skiftande innebörder. Den vanligaste är kopplad till Förintelsens förvandling till en kommersiell produkt och dess åtkomlighet som vara eller minne för en bred publik,

Folkmordets mest brutala sidor har tonats ned till förmån för en »amerikansk« tendens att individualisera, heroisera, moralisera, idealisera och universalisera.

långt utanför USA:s och Nordamerikas gränser. Till en sådan innebörd hör ofta föreställningen att Förintelsen under processens gång vulgariserats och trivialiserats. Amerikaniseringen kan emellertid också, i enlighet med vad som ovan anförts om det vidare begreppet »nationalisering«, tillskrivas en mindre värdeladdad och mer analytisk innebörd.⁹⁶ När Förintelsen amerikaniseras, är utgångspunkten då att folkmordets representation och innebörd förändras när det anpassas till brett omfattade amerikanska värden och därmed integreras i den amerikanska historiekulturen. Omvänt betyder det att Förintelsen lika oundvikligt sätter spår i den amerikanska historiekulturen.

Förintelseforskaren Alvin Rosenfeld hävdar att amerikaniseringsprocessen mer konkret, i amerikanska historiekulturella produkter såsom filmer från Hollywood, har inneburit att folkmordets mörkaste och mest brutala sidor har tonats ned, till förmån för en »amerikansk« tendens att individualisera, heroisera, moralisera, idealisera och universalisera det. Han nämner exemplet Anne Frank, som mördades i Bergen-Belsen före sexton års ålder, och vars dagbok dramatiserades för teaterscenen i USA år 1955 och filmades i Hollywood år 1959. Dagboken spelades i båda fallen utan att Annes judiskhet framhävdes och utan att några naziförövarer någonsin syntes. De efterföljande recensionerna talade om »the quality of glowing, ineradicable life – life in its warmth, its wonder, its spasms of anguish, and its wild and flaring humor«. Rosenfeld har i det sammanhanget pekat på hur sällsynt illa anpassad förintelsehistorien har varit för mötet med sådana amerikanska värden som rätten till liv, frihet och jakten på lycka, och att detta väckt ont blod hos bedömare som menat att Förintelsen i en sådan representation inte längre blir Förintelsen.⁹⁷ Han har också noterat att framgången för den »amerikanska« Anne Frank i Tyskland på 1950-talet stod i förbindelse med »the appeal of the forgiving faith which... appears to make the murdered absolve the murderer«.⁹⁸

Diskussionen kring amerikaniseringens effekter har annars i hög grad varit knuten till amerikanska filmer som Holocaust och Schindler's List. Båda producerades i perioder då

det amerikanska intresset för Förintelsen nådde nya höjder och spelade av allt att döma viktiga roller för att åstadkomma detta. Nästan hälften av hela den amerikanska befolkningen, 120 miljoner människor, såg ett eller flera avsnitt av miniserien om familjen Weiss när den sändes i april 1978. Boken som serien byggde på är skriven av Gerald Green och såldes i en miljon exemplar på nio dagar.⁹⁹ Mindre än två veckor senare beslöt den amerikanske presidenten Jimmy Carter att utse en kommission med uppgift att utreda förutsättningarna för att skapa en amerikansk institution som skulle kunna hedra förintelseminnet. Ordförande för kommissionen blev Elie Wiesel. Vid samma tid inrättades också en myndighet, Office of Special Investigations, för att spåra upp nazistiska krigsförbrytare i USA och ställa dem inför rätta. 1978 var dessutom året då Institute of Historical Review grundades i Kalifornien. Institutet är en revisionistisk organisation som i nära samarbete med andra rasistiska och antisemitiska grupper ger ut litteratur och håller konferenser med förnekande av Förintelsen som huvudtema.

År 1993 öppnade den institution som var resultatet av Carters initiativ från år 1978, The United States Holocaust Memorial Museum. Invigningen ägde rum bara någon månad innan Spielbergs film om Schindler hade premiär. I dessa sammanhang sågs amerikanisering som något alldeles naturligt och positivt. Förintelsemuseets programdirektör Michael Berenbaum menade till exempel att förintelsehistorien måste berättas så att den får genklang »not only with the survivor in New York and his children in Houston and San Francisco, but with a black leader from Atlanta, a Midwestern farmer, or a Northeastern industrialist«. Han fortsatte:

»Millions of Americans make pilgrimages to Washington; the Holocaust Museum must take them back in time, transport them to another continent, and inform their current reality. The Americanization of the Holocaust is an honorable task provided that the story told is faithful to the historical event.«¹⁰⁰

En delvis annan amerikanisering har ägt rum när amerikanska historiekulturella produkter har mottagits i Europa. I slutet av år 1993 nåddes den europeiska kontinenten av en amerikansk historiekulturell produkt med nära nog samma sprängkraft som Holocaust: Schindler's List. Till och med Bill Clinton, den amerikanske presidenten, hade offentligt uppmanat folk att se den mångfaldigt Oscarsbelönade filmen. Likt Holocaust gjorde den trots likartad kritik som mot föregångaren sitt segertåg över världen, amerikaniserad

genom en nedtoning av det judiska, en nazistisk hjältegestalt så långt från den banala ondskan man kan komma, och ett lyckligt slut.¹⁰¹

Filmens framgång var dock inte universell. Mottagandet i Tjeckien, som rent geografiskt var sudettysken Oskar Schindlers hemland vid tiden när filmen utspelade sig, var särskilt problematiskt. Sudetlandet var det tysksdominerade område som under mellankrigstiden tillhörde Tjeckoslovakien för att år 1938 införlivas med Tredje riket. Tillika var det ett område där nazismen före kriget hade starkt stöd. Efter kriget bestraffades sudettyskarna kollektivt för sitt stöd till Hitler och för det våld de påstods ha riktat mot Tjeckoslovakien, och det absoluta flertalet av dem, cirka tre miljoner människor, tvingades lämna landet. Mot bakgrund av denna konfliktladdade historia hade en »god nazist« som Schindler svårt att vinna sympati hos den tjeckiska biopubliken. Filmen fick gamla motsättningar att rivas upp på nytt och gav upphov till nya konflikter i det tjeckiska samhället i synen på Tyskland, nazismen och Förintelsen, och på den egna offerrollen.¹⁰²

Hemländer idealiseras

En amerikanisering av ett radikalt annorlunda slag är den påverkan som diasporagrupper med säte i Nordamerika har utövat på sina ursprungsländer under den postkommunistiska perioden. Trots det geografiska avståndet har diasporagrupperna haft starkt inflytande, särskilt på central- och östeuropeiska länders historiekulturer och hantering av Förintelsen. Diasporan betraktar sina hemländer som sina ideala och egentliga hem med vilka de har en särskild relation, ofta framställd som en historisk kontinuitet och gemenskap. En del kroatiska, slovakiska eller ukrainska nordamerikaner lämnade Europa i samband med de kommunistiska maktövertagandena och sovjetiseringen efter andra världskriget. Några flydde inte bara undan kommunismen, utan fruktade också rättsliga processer som en följd av att de stått på nazisternas och deras lydregimers sida under kriget och i vissa fall också bistått dem i förintelseprocesserna.

Det kan visserligen ifrågasättas om det faktiskt rör sig om en amerikanisering i andra avseenden än det rent geografiska faktum att diasporagrupperna lever på nordamerikanskt territorium. I åtminstone det ukrainska fallet är det emellertid uppenbart att deras historiekultur, särskilt deras tolkningar av Ukrainas och ukrainarnas roller i Förintelsen och den sovjetiska terrorn, har präglats av att det artikulats och tagits

I det ukrainska fallet har Förintelsen rättfärdigats med att judarna framställts som plågoandarna bakom den sovjetkommunistiska regimens våld mot ukrainarna.

i bruk i ett amerikanskt och ofta sovjetkritiskt sammanhang. I de kroatiska och slovakiska fallen är det däremot svårare att se att diasporans tolkningar av det förflutna fått genklang i det större nordamerikanska samhället.

I den nordamerikanska exilen har nationalistiska historiebilder levt kvar, byggda på idealiserade föreställningar om dels den katolska prästen Jozef Tisos pronazistiska regim i andra världskrigets Slovakien, och dels den likaså pronazistiska Ustasjaregimen i Kroatien. I båda fallen var de antisemitiska regimerna nazisterna behjälpliga i folkmordet på judarna. I den ukrainska diasporan har nationalistgruppers kamp för ett oberoende Ukraina under andra världskriget på liknande sätt framställts som ett ideal, trots att strävan att förverkliga detta ideal i vissa fall gick hand i hand med kollaboration med nazisterna och medhjälp i Förintelsen. I samtliga tre fall har dessa väl utmejslade exilhistorier framställt kampen för nationell självständighet mot förtryck utifrån som det överordnade målet. Berättelserna har varit tragiska såtillvida att det egna folkets exempellösa lidanden lyfts fram. Det judiska lidandet däremot har fått marginellt eller inget utrymme och har särskilt i det ukrainska fallet rättfärdigats på klassiskt manér, med att judarna framställts som de plågoandar som stod bakom den sovjetkommunistiska regimens våld mot ukrainarna.

I postkommunistisk tid har dessa historiebilder exporterats till de forna hemländerna i form av historievetenskapliga tolkningar eller konkret undervisningsmaterial, stundtals också av fysiska personer. De nordamerikanska historiekulturella produkterna har med goda ekonomiska resurser spridits och nått betydande popularitet i de nya staterna med deras allmänt nationalistiska framtoning, kritiska hållning mot kommunismen och idealiserade syn på »väst«. Diasporahistorikerna har ansetts stå för »objektiv kunskap« om sådana »vita fläckar« som det under kommunisttiden rådde tystnad om, medan de historiker och historiekulturella produkter som haft rötter i de gamla kommunistiska staterna entydigt har förkastats. Ändå har de nordamerikanska historiska meningskonstruktionerna efterhand mött ökad konkurrens, framför allt från den

européiska historiekultur i vilken förintelsehistorien spelar en långt mer framträdande roll och den kommunistiska terrorn en långt mer underordnad roll.¹⁰³

Noter

- 82 Cole 1999, s. 2.
83 Jfr Zander 2003, s. 277–280.
84 Aftonbladet den 9 mars 1979.
85 Herf 1997, s. 344–346.
86 Lindström 2006, s. 133–159, Rathkolb 2004, s. 127–142.
87 Det finns dock många forskare som vänder sig mot Baumans tolkning, särskilt hans universalistiska förklaringsambitioner och hans ovilja att tillskriva aktivistiska, pådrivande faktorer som en antisemitisk ideologi någon betydelse. Se t.ex Bauer 2001, s. 85–102.
88 Frohnert 2003, s. 102.
89 Historikerstriden analyseras insiktsfullt i Maier 1994. Citatet från Mommsen anförts på s. 16.
90 Citerat och översatt från Woods 1999, s. 47.
91 Paris 1986, s. 15. Jfr också Woods 1999, kap. 5.
92 Evans 2001, Guttenplan 2001. Se också Lipstadt 1993.
93 Se Bazyler 2005, s. 339–359.
94 Se Paxton 1972 och Paxton & Marrus 1981.
95 Se Koblik 1987 och Levine 1996.
96 För en utförligare begreppslig diskussion om hur amerikanisering är relaterad till Förintelsen, se Alm 2007.
97 Rosenfeld 1997, s. 122–125.
98 Rosenfeld 1991, s. 265.
99 Wyman 1996, s. 727.
100 Berenbaum 1991, s. 20.
101 Cole 1999, kap. 3.
102 Sniegon 2006, s. 161–190.
103 Se Dietsch 2006, kap. 4, och Sniegon 2003, s. 184–192.

förintelse

EN NY HISTORIEKULTUR

Hur förklarar man då bäst den centrala position som Förintelsen har fått i vårt nutida historiska tänkande? Frågan kan också formuleras mer konkret och utifrån ett svenskt perspektiv: Hur ska vi förklara och förstå varför så många svenska skolelever numera åker på skolresa till Auschwitz? För en elevgeneration sedan hade ett förintelseläger varit ett fullständigt otänkbart resmål. Ett antal svar har redan givits, men det följande är tänkt som en mer systematisk reflexion kring orsaker till och motiv för vår upptagenhet med Förintelsen. Betoningen ligger på de generella förklaringarna, vilket inte ska dölja att det också existerar betydande variationer i fråga om den tidpunkt när intresset för Förintelsen väcktes till liv i olika europeiska samhällen och stater. Bakom dessa variationer ligger dels olika erfarenheter och attityder före och under kriget, dels ibland starkt olikartade utvecklingar efter kriget, dels olikheter i den allmänna historiekulturen. Noteras bör även att det är mycket svårt att skilja mellan vad som är det nutida intresset för Förintelsen och dess orsaker och verkningar.

Förändringar i det yttre ramverket, det vill säga stora händelser och processer på den internationella arenan, har med all sannolikhet bidragit till att göra Förintelsen relevant. Till förändringarna hör kommunismens tilltagande svaghet, vilken i många länder gjort det lättare att ifrågasätta hjälteberättelsen om motståndet mot nazismen, kalla krigets slut och den traditionella öst-västorienterade fiendebildens försvagning samt den intensifierade konflikten mellan Israel och de arabiska grannstaterna i Mellanöstern. Hit hör också det pågående europeiska integrationsarbetet, som inneburit att de länder där Förintelsen i huvudsak utspelades har anslutits till den europeiska unionen. Man kan med vissa reservationer säga att 1900-talets europeiska historia, präglad av katastrofer som två världskrig, totalitära diktaturer och nazistiska och kommunistiska massmord, fick ett helt annat och »lyckligare« slut än de flesta människor hade föreställt sig: nationalstaternas återkomst i öst och fredlig europeisk integration. När slutet på historien förändras, är det naturligt att också vår förståelse av denna historia och dess stora händelser, såsom Förintelsen, undergår förändring och historiekulturell bearbetning.

Kopplingen till slutet på kalla krigets epok är sannolikt den viktigaste; det har sagts att minnet i allmänhet, och minnet av Förintelsen i synnerhet, träder fram i en övergångssituation eller ett interregnum när de gamla geopolitiska

arrangemangen som delade världen i väst och öst givit vika. Men ingen ny stor berättelse om vår värld har ännu tagit den gamlas plats. I avsaknad av några konflikter som anses tillräckligt stora för att ligga till grund för nya ideologiska meningssammanhang, har det plötsligt uppstått ett utrymme för minnet av det gångna seklets avgörande händelser och ett behov av att identifiera det liberala samhällets ideal och institutioner.¹⁰⁴

Till detta »yttre« sammanhang hör också att Förintelsen, som det idealtypiska folkmordet, har haft en viktig funktion för alla som försökt förstå och förklara sentida folkmordsliknande händelser i Rwanda, på Balkan och i nordkaukasiska Ryssland. Ju större likheter med Förintelsen som sentida massakrer uppvisar, desto tydligare är det att det rör sig om folkmord. På denna politisk-ideologiska analysnivå finns också andra fenomen som är förbundna med Förintelsen, bland annat en generell försvagning av det politiska livets ideologiska dimension, till förmån för en politik mer orienterad mot moral- och samvetsfrågor. En sådan utveckling har säkert utövat ett positivt inflytande på intresset för förintelsehistorien, inte minst eftersom Förintelsen har haft påtagligt svårt att få en plats i de traditionella ideologiska meningssammanhangen. Att extrema politiska grupper på högerkanten, trots den allmänna utvecklingen, i ökad utsträckning har luftat nynazistiska åsikter och inte tvekat att banalisera eller förneka Förintelsen, har av allt att döma också lämnat historiekulturella spår. Detta gäller också reaktionen mot revisionistiska forskare som David Irving.

En förklaring inbegriper den uppmärksamhet som ägnats Förintelsen i relation till vår alltmer tvetydiga syn på moderniteten och den direkt kritiska hållning som kommer till uttryck hos exempelvis Zygmunt Bauman. Det kritiska resonemanget bygger på att det moderna är förutsättning för både emancipation och förtryck. Konkret har uppmärksamheten på Förintelsen bland annat medfört att frågor om folkmord inte längre är förbundna med föreställningar om särutvecklingar och avvikelser från historiens väg, utan tänks stå mitt i historiens huvudled. Frågor om krig, folkmord och annan massdöd behandlas numera allt som oftast i samma meningssammanhang som frågor om välfärd, konsumtion och fred. Distinktionen mellan inblandad och utanförstående blir därmed inte lika relevant längre. Historiens vinnare och förlorare är inte mer lika tydligt åtskilda, inte heller framgår vad som är historia och vad som är framtid, eftersom »minnet« som individuellt och kollektivt redskap idag tillskrivs så stor betydelse

i samhället. Detta medför att Förintelsen numera hör hemma i långt fler och långt mer mångfasetterade historiska sammanhang än tidigare.

Generationsfråga

Förklaringar som tydligare pekar mot en social och kulturell analysnivå kan även med fördel ta sin utgångspunkt i generationstillhörighet. Den generation som upplevt ett folkmord men överlevt, eller på annat sätt levt nära massvåld, bringas ofta till tystnad av själva brutaliteten och obegripligheten i de gärningar som förövats mot dem. Nästa generation, som växt upp med den äldre generationens tystnad, ser som sin huvuduppgift att bygga upp tillvaron och samhället efter folkmordet. Denna verksamhet har ofta en inriktning på samtiden och framtiden, inte på att minnas det förflutna, vilket uppfattas som ett hinder för utvecklingen. Dessutom har andra generationen vuxit upp med starka tabun kring vad som inte fick och kunde pratas om.¹⁰⁵ Forskare har däremot pekat på betydelsen av en tredje generation, som utan personliga minnen av det förflutna massvåldet och utan direkta känslor av lidande eller skuld har ett intresse av att göra det förflutna tillgängligt för intellektuell förståelse och moralisk-kritisk uppgörelse. Det faktum att man inte var med innebär emellertid inte att man har kunnat ställa sig utanför:

»For those born in the shadow of genocide, apprehensions about the right to speak are often linked to the guilt of nonparticipation, a kind of regret for having been born too late. They are haunted by the world that has vanished: a large gap exists in their history, and they desire to bridge this gap, to be informed about what occurred, to know something about members of their family who perished. However, they feel frustrated by the impotence of incomprehension, the past eludes and excludes them.«¹⁰⁶

Det är denna tredje generation som har frågat: Vad gjorde du under Förintelsen, morfar? Vilken var din skuld? I Västtyskland eskalerade på 1970-talet en konflikt mellan generationer, rotad i radikalt olika uppfattningar om arvet från nazismen och frågan om den tyska skulden, till terrorism.¹⁰⁷

Denna generation ligger emellertid inte bara bakom terrorhandlingar för att krossa gamla institutioner och strukturer, utan också bakom sådana strävanden att stabilisera och institutionalisera förintelseminnet som finns i till exempel uppbyggnaden av ett förintelsemuseum eller ett forsknings- och undervisningscentrum. Olika generationer bär således

Existentiellt historiebruk aktiveras av ett behov av att minnas för att orientera i ett samhälle som är i kris eller hastig förändring.

på olika slags minnen, vilka tar sig olika uttryck i historiekulturen.¹⁰⁸ Lawrence Langer, som ägnat sin forskargärning åt att samla in ögonvittnens berättelser om Förintelsen, har till exempel kunnat konstatera att medan den överlevande generationens förintelseberättelser präglas av brott, frånvaro och oåterkallelig förlust, betonar deras efterkommande långt mer en kronologisk kontinuitet och samhörighet.¹⁰⁹ Att folkmordet på judarna fick en allt starkare plats i historiekulturen från 1970-talet kan med detta synsätt förklaras med att barnbarnen till Förintelsens aktörer allt oftare och med allt starkare röster förde historien på tal. Men det var också en annan historiekultur, med en åtminstone delvis annan förintelsehistoria.

Sociala och kulturella förklaringar till förintelsehistoriens ökande relevans kan också utgå från framväxten av ett alltmer multikulturellt samhälle och från en allt tydligare trend mot »etnifiering« av viktiga samhällsfrågor. Förintelsen framstår också som en urmodell för den etnifierade historien, med en distinkt etnisk grupp i offerrollen. Nordamerikanska forskare har pekat på den viktiga roll som Förintelsen fick i minnes- och utbildningssammanhang för många amerikanska judar, som från slutet av 1960-talet sökte återerövra en judisk identitet. Inte sällan var det just den nämnda tredje generationen av europeiskt ursprung som, likt Steven Spielberg, vände sig tillbaka till sina rötter och upptäckte att dessa abrupt hade blivit avskurna av Förintelsen.¹¹⁰ Peter Novick har målande beskrivit denna etniska process som »an inward turn – a shift away from the previously dominant ›integrationist‹ perspective and toward an emphasis on the defense of distinctive Jewish interests, a kind of circling of the wagons«. Han har också med mer specifik tanke på den ökande uppmärksamhet som riktades mot Förintelsen pekat ut det stora inflytande som judiska intressen haft i amerikanska massmedier: i Hollywood, television, tidningar och förlagsbranschens produkter.¹¹¹ Det fanns på 1960- och 1970-talen ett intresse som var kopplat till stöd åt det hotade Israel, motstånd mot antijudisk politik i Sovjetunionen och övriga kommunistländer, tilltagande allmän uppmärksamhet på rasfrågan och en stor oro för ökad antisemitism, till vad Novick sammanfattar som överlevnadsfrågor.¹¹² Denna utveckling mot identitetspolitik och krav på

upprättelse för historiska orättvisor, lidanden och offerstatus samt etniska sär rättigheter har knappast minskat med åren och är idag som en central samhällelig drivkraft. I ett sådant sammanhang är Förintelsen en viktig referenspunkt och kan också vara ett skarpeggat vapen.

En sådan ståndpunkt kan tyckas stå och står i realiteten ofta i motsättning till den universalism som tidigare framförts som en drivkraft bakom det nutida intresset för folkmordet på judarna. Men det behöver inte vara en konflikt mellan intresse för övergripande värden, kopplade till gemensamma symbolfrågor som vi beskriver som »Auschwitz«, »Hiroshima«, »Tjernobyl« och »9/11« och frågor relaterade till etniska eller andra minoritetsgruppers partikulära behov och intressen. Förintelsehistorien har, som vi har sett och nu kommer att återkomma till, många olika tillämpningar i nutiden. Det har just med tanke på den till synes motsägelsefulla relationen mellan en universell och en partikulär tolkning av Förintelsen påpekats att den universella tolkningen inte ska ses som att det bara finns en tolkning. Snarare handlar det om omfånget eller räckvidden i debatten om folkmordet, att Förintelsen på senare år, i ett tillstånd som ibland kallas en andra modernitet, ibland en postmodernitet och ibland en globaliserad värld, alltmer har blivit vars och ens egendom och fråga. I det rym, har det sagts, både det universella och det partikulära.¹¹³

Bruk av förintelsehistorien

I detta avsnitt analyseras åter det nutida intresset för Förintelsen. Analysen relateras till en systematisk genomgång av de bruk av historia som individer, grupper och stater generellt gör inom ramen för en historiekultur i avsikt att tillfredsställa bestämda behov och intressen. Poängen med att relatera förintelsehistorien till en typologi av olika historiebruk är att tydliggöra vilka behov som i olika tider och samhällen driver olika aktörer att använda Förintelsen, och vilka funktioner ett sådant historiebruk har. De bruk av historia som här kommer att fungera som analyskategorier svarar mot de basala dimensioner i det mänskliga livet som står i förbindelse med historiemedvetandet: ett existentiellt bruk mot frågor om existens och identitet, ett moraliskt bruk mot frågor om rätt och fel och om gott och ont, ett ideologiskt och ett politiskt bruk mot frågor om legitimitet och makt och ett vetenskapligt bruk mot frågor om sant och falskt. Uppenbart är att dessa historiebruk inte är varandra uteslutande utan ofta fungerar samtidigt och stundtals förstärker varandra, stundtals försvagar

varandra. I själva verket ligger mycket av styrkan i de senaste decenniernas uppmärksamhet på Förintelsen i att den svarar mot många av dessa behov, bruk och funktioner som utgår ur den historiska dimensionen.

Ett existentiellt historiebruk aktiveras av ett behov av att minnas, i avsikt att finna orientering och identitet i ett samhälle som är eller uppfattas som präglad av osäkerhet, kris eller hastig förändring. Motsatsen amnesi, den medvetna glömskan, kan också uppstå i en sådan situation, som när många efter krigsslutet kände skuld, eller helt enkelt valde bort historien för att ägna sin energi åt praktiskt återuppbyggnadsarbete. En situation av ett faktiskt eller upplevt yttre hot eller en stark sammanhållning inom en grupp eller ett samhälle främjar normalt det existentiella bruket av historia. Minnet erbjuder ofta människan en tröstande och trygghetsskapande kontinuitet i förhållande till det förflutna, en känsla av att vara del av ett meningssammanhang som är större än hennes utmätta individuella liv. Det förflutna känns på så sätt närvarande i människors vardagliga liv, som en erfarenhet eller en lärdom som man har starka känslor inför men oftast inte specificerar. Det är inte nödvändigtvis våra egna minnen vi gör bruk av, men ofta är det så. Ett existentiellt historiebruk kan vara svårt att få syn på och analysera, eftersom det ofta försiggår i mycket privata sammanhang, som möjligen bokförs i familjens fotoalbum eller nedtecknas i en dagbok. Det finns emellertid också mera öppna och offentliga historiekulturella artefakter som kan studeras med traditionell historisk metod.

Minnet av Förintelsen handlar i hög grad om att hindra att offren för och lidandet i folkmordet glöms bort. Därav det faktum att det under senare tid rests monument, byggts museer och upprättats minnesplatser i hundra- och tusental i europeiska, israeliska och nordamerikanska städer. Men också på de forna förintelseplatserna finns på den existentiella nivån en vilja att hålla kvar minnet av de judiska offren för nazisternas illgärningar och att manifestera en tidlös judisk identitet och påminna världen om Förintelsens historia. Det är visserligen sant, som utforskaren av Förintelsens monument James Young har påpekat, att det också finns andra bevekelsegrunder bakom många av minnesfenomenen. Bland andra maktens behov av att göra bot eller exponera sig eller helt enkelt att locka turister. Många minnesplatser har också skapat politisk, religiös och annan konflikt, men det är en annan historia. Det existentiella bruket orienterar i tid och rum och har en kom-

munikativ funktion att, med Youngs ord, »educate the next generation and to inculcate in it a sense of shared experience and destiny«.¹¹⁴

Samma resonemang kan sägas gälla de många ögonvittnesskildringar från överlevande som framför allt hör de senaste decennierna till och som idag ofta spelar en viktig roll i museiutställningar om Förintelsen. En tidig insats gjordes av Claude Lanzmann, som i sin nio timmar långa dokumentärfilm Shoah från år 1985 lät en rad judar, polacker och tyskar som upplevde massmördandet i förintelselägren Chelmno, Treblinka och Auschwitz-Birkenau samt i Warszawas getto träda fram ur anonymiteten med sina vittnesbörd om folkmordet.¹¹⁵ I Lanzmanns efterföljd har det under de två senaste decennierna genomförts flera storskaliga insamlingar av berättelser om Förintelsen från de människor som överlevde och idag håller på att gå ur tiden. År 1994 startade Steven Spielberg videoprojektet The Survivors of the Shoah Visual History Foundation, som sedan dess samlat in tiotusentals vittnesbörd på en mängd språk. Från 1980-talet har det också utgivits ett stort antal självbiografier, skrivna av överlevande, vilka måhända fick inspiration och kraft att skriva ned sina minnen genom den ökande aktiviteten hos förintelseförnekare vid denna tid. En av de första och mest uppmärksammade svenska överlevandeskildringarna, översatt både till tyska och engelska, var journalisten Cordelia Edvardsons Bränt barn söker sig till elden från år 1984.¹¹⁶ Föreningen Förintelsens Överlevande i Sverige bildades år 1992.

»The missed destiny of death«

Det finns naturligt nog en tydlig existentiell dimension i dessa ögonvittnesberättelser. Inte sällan är den knuten till den stora frågan om »the missed destiny of death«, om varför just den överlevande faktiskt överlevde medan alla andra dog.¹¹⁷ Dessutom, har det påpekats, är det ett genomgående drag i den judiska kulturen att sorg ska uttryckas och bearbetas i ord och mening.¹¹⁸ Samtidigt, när man läser Lawrence Langers fascinerande bok Holocaust Testimonies, som är en analys av de vittnesbörd som samlats in för Yaleuniversitetet, slås man av hur få av de intervjuade som har lagt historien tillrätta i så måtto att de utläser någon mening och några lärdomar ur sina hemska erfarenheter. Det som mer än något annat förmedlas till läsaren är att Förintelsen saknade och saknar all innebörd,

vilket förstås är en djupt oroande iakttagelse för alla oss som på olika sätt försöker ge Förintelsen en mening – existentiell, vetenskaplig eller annan.

Det är inte bara i den judiska historiekulturen som Förintelsens minnen används idag. Det är uppenbart att de svenska skolelever som åker på »pilgrimsresa« till Auschwitz förväntas få viktiga existentiella insikter och lärdomar genom direkt konfrontation med Förintelsen. Det vore en intressant forskningsuppgift att närmare undersöka vilka dessa tänkta lärdomar är och huruvida lektionen »lyckas«.

Ett moraliskt historiebruk baseras på indignation över den ringa uppmärksamhet som vissa aspekter av historien har rönt i ett samhälle och på målsättningen att få till stånd en process, som leder till att denna glömda historia erkänns, återställs eller rehabiliteras. Måltavla för det moraliska bruket av historia är ofta den totalitära eller den funktionella staten, som anklagas för att ha åsidosatt medborgarnas legitima intresse för en viss historia. Situationen som främjar detta bruk är ofta en politisk-kulturell liberalisering eller en öppenhet som plötsligt möjliggör att nytt ljus kastas över en historisk kontext. Inte sällan kan en bok, en artikel eller annan historiekulturell produkt med historiska avslöjanden få stort genomslag och leda till en bred moralisk historiedebatt. Detta hände när Maria-Pia Boëthius tidigare nämnda bok om Sverige och andra världskriget från år 1991 gav upphov till en indignerad uppgörelse med gamla sanningar om neutralitet och utanförstående. Holocaust, den amerikanska teveserien från år 1978, fungerade på ett liknande sätt internationellt.

I förhållande till Förintelsen kan man allmänt konstatera att det moraliska historiebruket har varit trefaldigt. För det första har det naturligt nog funnits en indignation över sakförhållandet, det vill säga den nazistiska behandlingen av judarna och den florerande antisemitismen. För det andra har indignationen gällt det genomgående europeiska ointresse för Förintelsen som den tidigare framställningen vittnat om, ett förhållande som gärna förts tillbaka till krigsårens brist på allierat initiativ för att hejda förintelseprocessen och ovilja i många europeiska länder att bistå judarna genom att ge dem en fristad undan förföljelserna. För det tredje har det funnits en moralisk upprördhet över det bristande intresset för kunskapsbildning i fråga om Förintelsen. För svenskt vidkommande har Paul Levine uttryckt förvåning, oro och harm över de svenska historikerkollegornas långvariga ointresse för den nazistiska förintelsepolitiken. Som huvudorsaker föreslår han en stark tilltro till en rationalistisk uppfattning om människan

som en begriplig och förnuftigt handlande samhällsvarelse, en uppfattning som han anser svår att förena med ett intresse för Förintelsen, samt en ämnesbegränsning till svensk historia vilken Förintelsen tills helt nyligen ansetts stå utanför.¹¹⁹

Det moraliska historiebruket kan sålunda betraktas som en reaktion på efterkrigstidens tystnad om Förintelsen men också på förnekande, banalisering och trivialisering. Aktuella frågor vittnar om att moraliska drivkrafter inom överskådlig framtid kommer att behålla en central plats i den historiekulturella diskursen: Bör många västländers ovilja att släppa in judiska flyktingar betraktas som att dessa länder var det nazistiska Tysklands medbrottslingar? Gynnades de stater som stod utanför kriget av Förintelsen i ekonomiskt eller annat avseende? Innebär det faktum att Finland slogs på tysk sida under det så kallade fortsättningskriget mot Sovjetunionen att landet har en speciell skuld till Förintelsen? Med tanke på den information om Förintelsen som stod till buds i Europa, varför gjordes så lite för att stoppa folkmordet eller mildra dess konsekvenser?

Rättfärdiga det förflutna

Ett ideologiskt historiebruk är kopplat till historiens legitimerande och rationaliserande funktion och till de idésystem som utnyttjar historia för att rättfärdiga maktens positioner. Med rationalisering menas i detta sammanhang att i efterhand lägga historien till rätta så att misstag och problem i det förflutna skyls över, rättfärdigas eller på annat sätt »skrivs ut ur« historien. Det ideologiska bruket ligger därmed nära vad man kan kalla ett icke-bruk av historia. Det senare är inte ett begrepp för att illustrera att elever inför en skrivning glömt ett årtal eller ett namn. Snarare är det en medveten, ideologisk hantering av historien som intellektuellt och politiskt väl rustade individer, grupper och statsmakter använder för att skapa ett sammanhang som kan övertyga, påverka och mobilisera stora människogrupper för vad som beskrivs som en historiskt rättfärdig sak eller ett hägrande utopiskt mål.

Det säger sig självt att ett icke-bruk av historia är svårt att se och analysera, eftersom det egentligen inte existerar. Men om det inte finns några som helst spår av det judiska lidandet under Förintelsen i en text avsedd att presentera andra världskriget, finns det ofta goda grunder att misstänka att det rör sig om ett medvetet utelämnande och anledning att fråga sig varför så har skett. Att förneka eller trivialisera Förintelsen tillhör en ideologisk hållning som ibland, med ett brett och

inte alldeles oproblematiskt uttryck, har kallats revisionism.¹²⁰ Revisionistiska hållningar kan dock iakttas hos anhängarna till alla de stora ideologierna, precis som antisemitism. I denna skrift har påpekats att Förintelsen inte, om än på olika grunder, har haft en naturlig och meningsfull plats i någon av de stora ideologier som dominerat det moderna samhället: liberalism, nationalism och socialism/kommunism. I alla dessa fall har en mer eller mindre medveten tystnad varit den vanligaste strategin. Det finns dock bland företrädare för alla dessa ideologier också andra strategier, i vilka Förintelsen inte döljs utan tvärtom lyfts fram, men i samband med idéfragment av konspirationsteoretisk natur. Bland sådana kan nämnas föreställningar om att judarna i samtiden förtjänade att förintas på grund av historiska meriter eller »typiskt judiska« handlingar. Eller att judarna sedermera tjänat på Förintelsen, exempelvis genom att dra politisk eller annan nytta av de moraliska fördelar som Förintelsen, genom den icke-förtjade världens dåliga samvete, har givit judarna eller Israel. I sammanhanget kan nämnas statsvetaren Norman Finkelstein, en jude vars föräldrar överlevde Förintelsen, som i sin minst sagt polemiska bok om den amerikanska »förintelseindustrin« hävdar att judiska individer, institutioner och organisationer konspiratoriskt och girigt utnyttjat folkmordsminnet av politiska såväl som ekonomiska skäl, framför allt sådana som har med amerikanska och israeliska intressen att göra.¹²¹

Även de kontexter som Förintelsen placeras i av företrädare för fundamentalistisk islam har ofta en ideologisk karaktär. Mest känd är konferensen »Översyn av Förintelsen: en global vision«, som den iranske presidenten Mahmoud Ahmadinejad bjöd in till i Teheran år 2006. Deltog gjorde bland andra en rad av västvärldens mest ökända förintelseförnekare. Den iranske presidenten har beskrivit Förintelsen som en »myt« som Israel profiterar på. Om det från Europa hävdas att Förintelsen verkligen ägde rum, har han framhållit, bör Europas länder upplåta territorium åt en judisk stat. Ahmadinejads hållning är förvisso extrem, men den aktualiserar icke desto mindre mycket aktuella problem och konfliktladdade frågor också i det multikulturella Europa. Inte minst gäller det många muslimska intellektuellas uppfattning att Förintelsen är ett medel för Israel att legitimera förtryck av palestinierna. Hur Förintelsen faktiskt brukas bland de muslimer som lever i den europeiska historiekulturen är ett angeläget forskningsområde.

Det politiska bruket av historia har redan aktualiserats i samband med iakttagelsen att Förintelsen i vår tid har fått en alltmer universalistisk uttolkning. Ett sådant historiebruk,

Den inneboende aggressiviteten och expansionismen hos totalitära stater stoppas inte med eftergiftspolitik.

som ofta även förekommer i pedagogiska sammanhang, är metaforiskt, analogiskt, instrumentellt och komparativt. Det handlar i grunden om att åberopa historiska fenomen till stöd för en fråga som framstår som angelägen i en senare tid, och på så sätt skapa politisk debatt. Det betonar starkt likheter mellan jämförelseled på bekostnad av skillnader. Följden blir att relationen mellan »då« och »nu« görs enkel och oproblematiserad enligt standardmodellen »det nutida X är som det historiska Y«. Föga uppmärksamhet ägnas åt att göra det större historiska sammanhanget rättvisa. Ett sådant sammanhang kan kännas intellektuellt och vetenskapligt angeläget, men bidrar sällan till att föra upp historien på de stora tidningarnas löpsedlar. Så sker däremot om man i feministiskt nit påstår att svenska män är som talibaner, eller i besvikelsen över uteblivna affärer med en grannstat hävdar att Norge är den sista sovjetstaten.

Det politiska bruket av historia är väl känt från särskilt det utrikespolitiska fältet, där sentida politiker har hämtat stöd i vad som har uppfattats som arketypiska historiska situationer, som västmakternas undfallenhet inför Hitlers aggressiva krav i München år 1938 eller den resoluta amerikanska politiken gentemot Sovjetunionen under Kubakrisen år 1962. Den inneboende aggressiviteten och expansionismen hos totalitära stater som Sovjetunionen kan inte stoppas med eftergiftspolitik, har varit lärdomen i dessa analogier.¹²² Mycket tyder dock på att historien mera frekvent och systematiskt tagits i politiskt bruk av nutida makthavare, som insett historiens användbarhet i nuet. Processen har säkert ytterligare påskyndats av att den moderna kommunikativa och massmediala utvecklingen allmänt minskat avstånd i tid och rum.

Politiskt brukad kan historien liknas vid ett välfyllt skafferi, ur vilket den historia plockas fram som är användbar för det politiskt aktuella tillfället. Emellertid är inte allt i historiens skafferi alltid användbart. Något har passerat sista förbrukningsdag, annat är ännu inte moget. Särskilt brukbart att ställa mot en sentida hjärtefråga har visat sig vara den historia som väcker starka positiva eller negativa associationer eller känslor. Det är i det senare sammanhanget, som symbol för det absoluta onda, som Hitler, nazismen och Förintelsen kan göra och har gjort tjänst som politiskt och pedagogiskt relevanta

jämförelseobjekt. Journalisten Samantha Power har konstaterat att Förintelsen sedan 1970-talet har använts allt flitigare av amerikanska politiska debattörer för att väcka opinion för ett amerikanskt ingripande i våldsutvecklingar som folkmordet i Kambodja.¹²³ Svenska politiker har inte bara använt Hitlers politik för att motarbeta ett svenskt medlemskap i den europeiska monetära unionen och Förintelsen som argument för ett undertecknande av EU:s konstitution. Man liknade också Natos bombningar av Belgrad under år 1999 vid folkmordet på judarna, i det senare fallet uppenbart för att försöka skapa opinion mot bombangreppen. Just 1990-talets våldsutveckling på Balkan analyserades och värderades ofta med hjälp av vad som har kallats »Auschwitzanalogin«, även om den exakta innebörden av denna analogi var oklar. Medan några menade att parallelliteten underströk behovet av att intervensera på Balkan, menade andra att analogins lärdom var den rakt motsatta.¹²⁴

Halsbrytande jämförelser

Det är inte bara på det rent utrikespolitiska området som nazism- och förintelseanalogier får genomslag. En svensk företagsledare, irriterad över tyska uppköpsplaner, har liknat den tyska propånen vid ett Blitzkrieg, samtidigt som han nöjt konstaterat att tyskar historiskt sett sällan har lyckats med den typen av krigföring. På det pedagogiska området möter inte sällan halsbrytande jämförelser mellan mobbningssituationen på skolgården och judarnas situation under andra världskriget.

Just Förintelsen har på detta sätt en betydande sprängkraft i nuet, som ett slags yttersta argument i konfliktsituationer. Etniska och andra minoritetsgrupper, som upplever sig utsatta och orättvist behandlade i en stat, kan med fördel åberopa analogier med hur de europeiska judarna hade det under Förintelsen för att försäkra sig om att få politisk och mass-medial respons, nära nog oavsett hur obalanserad jämförelsen är. Argumentet att Israels behandling av palestinierna är som Förintelsen är redan nämnt och analyserat. De som brukar historien på detta sätt hävdar att parallelliteten är reell och att det nutida Israel måste tåla hård kritik den tragiska historien till trots. Deras motståndare uppfattar snarare utsagan som »a crowning insult to Jews that could only be motivated by a profound, deep-seated hatred of the Jewish people«.¹²⁵ Den tredje positionen, av mer analytisk och mindre instrumentell karaktär, bygger som nämnts ovan på att det finns en mental förbindelselänk mellan Förintelsen och den nutida israeliska

politiken i den sionistiska ideologin, som i en tid av återkommande väpnade konflikter håller liv i en judisk-israelisk fruktan för en ny förintelse och på detta sätt ger argument för en hård och oförsonlig Mellanösternpolitik från Israels sida. Till det ska här läggas att det även på den israeliska sidan existerar ett politiskt historiebruk av Förintelsen, vanligen med de palestinska ledarna som nutidens judehatande nazister, bosätterna på ockuperade territorier som modiga krigare i Warszawas getto och stora delar av världen som likgiltiga »bystanders« eller Israelkritiska och eftergiftsorienterade allierade till fienden.¹²⁶ Även den andra sidan, den som är kritisk till politiken mot palestinerna, kan använda anspelningar på Förintelsen genom att exempelvis beskriva den israeliska försvarsmakten som »jude-nazister«. En israelisk bedömare konstaterar: »Hardly a day passes in Israel without the public being exposed to images, symbols, verbal and visual expressions, that are drawn from the Shoah to serve opposite political goals«.¹²⁷

Ett politiskt historiebruk av detta skarpeggade slag gör det lockande att introducera ytterligare ett begrepp, nämligen missbruk av historia. Det är uppenbart att det finns en risk att ett politiskt bruk av historia slår över i överförenkling och trivialisering, med Förintelsen som en metafor för allt som uppfattas som ont i ett samhälle. All historia är i en bemärkelse jämförande eftersom vi, uttalat eller underförstått, ställer oss själva och vår egen tid i relation till den historia vi undersöker. Men det är för kommunikationens och det intellektuella utbytet skull viktigt att förutsättningarna för historiska jämförelser klarläggs. Lika uppenbart är det att förnekande av Förintelsen är ett missbruk, kanske inte i första hand för att det strider mot vetenskapligt etablerade sanningar, utan för att förnekandet gör ont i många människor. Det kan även på en samhällsnivå i förlängningen ge upphov till svårartade motsättningar. Det finns dock en stark föreställning om att missbruk av historia är sådant bruk som inte står i samklang med ett vetenskapligt betraktelsesätt.

Det vetenskapliga historiebruket är baserat på ett professionellt och exklusivt teoretiskt-analytiskt och metodologiskt regelverk inom den vetenskapliga disciplinen och undervisningsämnet historia. Dess grundstomme är att frågan om vilken historia som är relevant och värd analytisk uppmärksamhet besvaras utifrån inre kvantitativa eller kvalitativa kriterier, inte utifrån vilken yttre efterfrågan den röner. Då är det viktigt att behärska dessa kriterier, vilket kräver professionell träning. De viktigaste kriterier som successivt utmejslats inom det historievetenskapliga samhället kan med fördel

beskrivas som motsatserna till dem som gäller för det politiska historiebruket: Historia bör distanseras från nuets behov och intressen, det förflutna bör ses som en annan värld än nuet och unika drag och skillnader mellan historiska fenomen bör understrykas framför likheter. Några »lärdomar« erbjuder historien inte eftersom, som det heter i en nyutkommen bok om Sveriges relation till Nazityskland, »en betydande risk är att själva önskan om att lära förvrider vår bild av det förflutna«.¹²⁸ Det är mot denna bakgrund inte förvånande att historikernas fördömande reaktion ofta blir som starkast när historien brukas politiskt i samhället eller, med den nyss nämnda bokens terminologi, används för »lättköpta analogier« och fördömanden.¹²⁹ Den historiekulturella grundfrågan om hur historien bäst ska förmedlas är för många historieforskare oproblematiske: Historiker producerar genom arkivstudier och kontrollerade tolkningsprocesser historisk kunskap, som därefter efter nödvändig pedagogisk bearbetning sipprar ned på det omkringliggande samhället via skola och utbildningssystem, museer och andra institutioner. Ju mindre den externa inblandningen är desto bättre blir resultatet.

Smärtsam omprövning

Det vetenskapliga bruket av historia befinner sig i nutiden i en process av en för många historiker smärtsam omprövning. Det har flera orsaker. En kan främst beskrivas som inomvetenskaplig och rör ett antal »vändningar« i det vetenskapliga tänkandet, kopplade till fenomen som språk, kultur och minne. Andemeningen bakom dessa »vändningar« är att historia är en språkligt och kulturellt bestämd konstruktion som bär på olika meningar för olika individer och kollektiv och inte, som den vetenskapliga traditionen bjuder, en rekonstruktion av en historisk »verklighet« byggd på »källor« och »fakta«. En annan yttre men till den inre relaterad orsak är att andra intressenter än historiker och historielärare brukar historia långt mer än tidigare och stundtals har fått ett genomslag och en publik som har varit få professionella historiker förunnat. Frågan om relevanskriterier, som historievetenskapen länge har nonchalerat, har gjort sig påmind.

Som en aspekt av denna omprövning och av det faktum att den historiska dimensionen blivit betydelsebärande i det bredare samhället, har historiker ställts inför uppgifter som inte tidigare har varit aktuella. En sådan uppgift, specifikt relaterad till hanteringen av Förintelsen, har varit att fungera som vittnen och experter i rättegångar. Det har påpekats att

det i sådana sammanhang ofta inte räckt med att etablera den objektiva vetenskapliga sanningen, utan också att förse domstolen med bevis »to secure a conviction that was itself mandated by the ›duty to memory‹«. ¹³⁰

Det finns emellertid också drag av kontinuitet i det vetenskapliga historiebruket. Historievetenskapen har växt fram som delprocesser i 1800- och 1900-talets nationella projekt. Inriktningen på den egna nationens och statens historia har varit och är ännu starkt förhärskande i hela Europa, inte minst i Sverige. Det betyder att historievetenskapen i hög grad bidrog till den tystnad kring Förintelsen som rådde under de första efterkrigsdecennierna. I Sverige ägnades på 1970-talet ett stort forskningsprojekt med drygt tjugo doktorsavhandlingar åt tematiken »Sverige under andra världskriget«, utan att Förintelsen överhuvudtaget nämdes. När folkmordet på judarna väl introducerades i det svenska historievetenskapliga samhället, skedde detta som nämnts utifrån, genom två amerikansk-judiska historikers initiativ. Sedan dess har flera större forskningsprojekt initierats av den svenska regeringen genom tillkomsten av Levande historia år 1997, Programmet för studier kring Förintelsen och folkmord vid Uppsala universitet år 1998, och en omfattande forskningssatsning på temat »Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen« år 2000. Bilden är likartad i många länder särskilt i västra Europa. Förintelsen har blivit ett viktigt forskningsområde i sig självt även om den nationella komponenten, som i den sistnämnda svenska forskningssatsningen, ännu är framträdande.

Påfallande ofta har denna forskning, som i denna skrift, mer det historiekulturella syftet att studera förintelsehistoriens sentida verkningar i ljuset av ideologiutvecklingar, kulturella uttryckssätt och individuella och kollektiva minnen, än att analysera förintelsehistorien som sådan. Det har ibland uppstått debatt mellan företrädare för de båda synsätten i fråga om var gränserna går för hur Förintelsen kan och bör representeras. ¹³¹ Det är en debatt med både kunskapsteoretiska och etiska implikationer. Ytterligheterna i debatten, att folkmordet antingen representeras oberoende av vad den historiska forskningen har kommit fram till eller utifrån en evigt oföränderlig »stor« berättelse med tabun och ritualiserade upprepningar, förkastar de flesta forskare. Men mellanpositionerna kan diskuteras och har diskuterats.

Den auktoritative förintelseforskaren Saul Friedländer är en av dem som allra tidigast och starkast har markerat mot det politiska bruket av Förintelsen i frågor som inte har något med

Frågan om nazismens och stalinismens delvis samtidiga brutaliteter ska behandlas i samma historiska sammanhang är ett ständigt aktuellt och kontroversiellt ämne.

folkmordshistorien att göra.¹³² Han har aktualiserat frågan om hur långt den historiska relativismen och den estetisk-konstnärliga experimentlustan får föra oss från vad vi åtminstone provisoriskt kan beskriva som »den vetenskapliga sanningen« om Förintelsen. Han har också understrukt att det just är »den slutgiltiga lösningen« som i hög grad har framkallat den vetenskapliga »vändningen« bort från absoluta sanningar, eftersom det framstått som självklart att förövarnas och offrens röster inte går att förena, och att våra traditionella vetenskapliga begrepp inte räckt till för att beskriva det obeskrivliga. Friedländers egen position är att det bakom och före varje representation eller diskurs finns en historisk »verklighet« och »sanning« som inte kan förhandlas bort och som hela tiden gör sig påmind, men som inte behöver stå i vägen för möjligheterna att estetiskt eller på annat sätt bearbeta Förintelsen. Historikern har därför fortfarande en central position i debatten för att påminna om Förintelsens förbindelse med en tysk historisk särväg, antisemitism, fascism, totalitarism och modernitet.¹³³ Det är en insikt som också är relevant för ett historiekulturellt perspektiv men då måste integrera två »verkligheter«: dels tolkningen av Förintelsens grymma realiteter, dels den verklighet som de lever i som gör vetenskapligt eller annat bruk av förintelsehistorien.

En annan av de stora tvistefrågorna i folkmordsforskningen rör Förintelsens relation till andra folkmord. Också här finns två nivåer i diskussionen. Den första gäller realhistoriska likheter och skillnader mellan å ena sidan Förintelsen, å andra sidan andra massmord förövade i det moderna samhället, företrädesvis ungturkarnas folkmord på armenierna i Osmanska riket under första världskriget och den sovjetkommunistiska regimens övergrepp på den egna befolkningen under flera decennier efter den ryska revolutionen år 1917. Särskilt frågan om huruvida nazismens och stalinismens delvis samtidiga brutaliteter ska behandlas i ett och samma historiska menings-sammanhang är ett ständigt aktuellt och kontroversiellt ämne, som kan ledas tillbaka till totalitarismteorin och som gav den tyska historikerstriden stor sprängkraft. Diskussionen på

den andra nivån rör mer explicit frågan om hur Förintelsen representeras i förhållande till de andra massmorden. Ska Förintelsen till exempel stavas med stort f för att indikera det historiskt exempellösa och unika i de nazistiska övergreppen på judarna eller med gement f, för att indikera att folkmordet bör inplaceras i ett jämförande historiskt sammanhang i vilket Förintelsen behandlas förutsättningslöst och på lika villkor med andra, gement stavade situationer av massvåld i den moderna historien?¹³⁴

Förintelsen och andra folkmord i den europeiska historiekulturen

Det har länge funnits en stark föreställning om att Förintelsen representerar en unik och ojämförlig händelse i världshistorien. Grundtanken, tydligast formulerad av historikern Yehuda Bauer, har varit att folkmordet på judarna hittills är unikt eftersom under Förintelsen för första och enda gången i historien ett folk mördades helt utan pragmatiska skäl – maktbegär, vinstintresse, revirtänkande – och helt utan geografiska begränsningar. Det hindrar inte i Bauers ögon att det kan hända igen.¹³⁵

Som framgått av denna skrift har det dock blivit allt svårare att upprätthålla denna föreställning i takt med att Förintelsen under 1900-talets sista decennier fått en allt bredare tillämpning, och individer och kollektiv har upptäckt att man genom att »skriva in sig i« förintelsehistorien kan ge eftertryck åt vad man upplever som orättvisor och diskriminering. Man kan understryka sin offerstatus och demonisera en motståndare långt mera effektivt och känslomässigt om man pekar på likheter med Förintelsen och dess huvudaktörer. På så sätt har Förintelsen definitivt förvandlats till en historia med gemen begynnelsebokstav. Men paradoxalt nog skulle man ändå kunna påstå att Förintelsen på detta sätt bibehållit sin unika karaktär; det är den breda övertygelsen om att folkmordet på judarna representerar det absolut onda och judarnas situation det absoluta kollektiva lidandet, som ger kraft åt vad som ovan beskrivits som det politiska bruket av Förintelsen.

Mot denna bakgrund är det knappast förvånande att frågan om Förintelsens relation till andra folkmord på senare tid förts upp på den historiekulturella dagordningen. Störst motstånd har kanske kommit från de professionella historikerna, bland vilka det finns en tradition att understryka historiska förete-
elsers unika framför generella drag och en rädsla för den typ av överförenkling och trivialisering som ofta kännetecknar

det politiska historiebruket. Den debatt om modernitetens förbindelse med folkmord som genererats av Baumans och andra verk, och som skulle kunna öppna väg för teoretiskt styrda jämförelser mellan Förintelsen och andra folkmord, har ännu inte satt djupa spår bland historiker.¹³⁶ Det är knappast någon tillfällighet att de forskningscentra som på 1990-talet etablerades i både Sverige och Danmark är orienterade mot »Förintelsen och folkmord«. Totalitarismteorin har få anhängare, Ernst Noltes argumentation i den tyska historikerstriden likaså. Just oviljan att göra jämförelser mellan nazism och kommunism, den senare i den idéhistoriska grunden om än inte i den verkliga historien uppfattad som ett uttryck för det universella och det progressiva, är sannolikt en viktig faktor bakom bristen på komparativa studier med Förintelsen som jämförelseled.

Denna ovilja att jämföra har inte hindrat historiker med intresse för kommunistiska regimers brott mot mänskligheten att återropa folkmordet på judarna i sin argumentation som när Stéphane Courtois, redaktör för Kommunismens svarta bok, i ett berömt eller beryktat förord slår fast att

»när ett kulakbarn i Ukraina dör av hunger efter att medvetet ha drivits till svält av den stalinska regimen så är detta ›likvärdigt‹ med när ett judiskt barn i Warszawagettot dör av hunger efter att ha drivits till svält av den nazistiska regimen.«¹³⁷

Bara genom det namn som gavs åt den våldsamt omdebatterade antologin indikerade Courtois att de kommunistiska och de nazistiska brotten var jämförbara, eller till och med möjliga att jämföra. År 1947 hade de båda sovjetiska författarna Vasilij Grossman och Ilja Ehrenburg nämligen givit ut en annan »svart« bok som beskrev de nazistiska förföljelserna mot judar i det tyskockuperade Sovjetunionen under kriget. Denna bok förbjöds sedermera av Stalin. Courtois och de andra franska författarnas bok framstod på detta sätt som en andra del av terrorhistorien eller en uppföljande volym på samma tema och med samma, för många sentida kommunister känsliga innehåll.

Martin Malia, en annan välkänd och numera avliden historiker, har med samma andemening som Courtois frågat sig varför Hitlers »industrialiserade förintelse« var mer ond än Stalins »faraoniska teknologi«.¹³⁸ Med detta uttryck anspelade han sannolikt på sovjetledarens förkärlek för gigantomanska byggnadsprojekt med slavarbetskraft från Gulag. Nästan samma ryktbarhet har Robert Conquests inledande mening i boken om den ukrainska så kallade terrorhungersnöden, *The Harvest of Sorrow*, där han jämför det enorma geografiska området för denna terror med »one vast Belsen«.¹³⁹ Dessa

är emellertid undantag, och måste uppenbart inordnas i det politiska bruket av historia mer än det vetenskapliga, och bygger på den redan nämnda förutsättningen att Förintelsen representerar folkmordets paradigm både utanför och inom vetenskapssamhället. En annan, orimlig förutsättning som ligger under hela den debatt som dylika utspel givit upphov till är att man hierarkiskt skulle kunna gradera folkmord med hänsyn till offers lidande. Det behöver i sin tur inte innebära att man hemfaller åt en »kålsuparteori«, enligt vilken alla brott mot mänskligheten som förövats är lika allvarliga eller ondskefulla.

De systematiska jämförelserna mellan nazistisk och kommunistisk terror är däremot som tidigare påpekats ännu bristvaror vilket måhända, som en av de få dristiga forskare som praktiserat i genren uttrycker det, just beror på att ämnesområdet ligger så nära politik och ideologi.¹⁴⁰ En annan svårighet, som bland andra Malia har understrukt, är den obalans eller »dubbla standard« som råder mellan forskning om nazismen och om kommunismen, med den förra som långt mer utvecklad och mångfasetterad.¹⁴¹ Andra historiografer har nöjt sig med att peka på att historieskrivningen om Tyskland och om Ryssland-Sovjetunionen normalt har haft en tendens att »bypass each other«.¹⁴² Bakom dessa obalanser eller undvikanden har naturligtvis också funnits en krass och obalanserad verklighet; medan Nazityskland kapitulerade år 1945 och arkiven via de västliga segrarmakterna snart blev tillgängliga för forskning, var Sovjetunionen vid liv till år 1991 och vaktade noga över sitt arkivbestånd. Inte ens sovjetiska memoarer och ögonvittnesskildringar var normalt särskilt läsvärda, eftersom den officiella censuren kunde förväntas ha satt stopp för utgivningen av intressanta skildringar med nya iakttagelser och tolkningar som avvek från de gängse och tillåtna. Förutsättningen för att genomföra jämförande studier har dock förbättrats avsevärt av kommunismens fall, som gjort det lättare att både diskutera och utforska den sovjetkommunistiska terrorn.

Förintelsen ett paradigm

En fråga är den realhistoriska jämförelsen mellan Förintelsen och andra folkmord, uttolkad av vetenskapliga specialister, en annan den bredare historiekulturella jämförelse som rör likheter, skillnader och påverkan i fråga om hur Förintelsen har representerats och brukats av eftervärlden i förhållande till andra folkmord. Också denna aspekt har tidigare berörts. Det har framgått att Förintelsen fungerat som ett mönster eller ett

Armeniska folkmordet har blivit en europeisk integrationsfråga för att Turkiet ihärdigt förnekat att ett folkmord ägde rum i landets »föregångarstat« Osmanska riket.

paradigm för folkmordet och ondskan i långt större utsträckning än andra folkmord. Bakom den uppmärksamhet som riktats mot Förintelsen har stått starka politiska, ekonomiska, kulturella och vetenskapliga intresser som saknats i fråga om exempelvis de kommunistiska regimernas folkmord eller ungturkarnas folkmord på armenierna. Varken i Ryssland eller i Turkiet tar folkmorden plats i historiekulturen. Inga framträdande kommunister har någonsin ställts till svars för sina brott mot de egna medborgarna och mot mänskligheten. Intresset för Gulag i Hollywood och på andra populärkulturella arenor har så här långt inte varit stort, vilket sannolikt har mindre med ett »judiskt« intresse att göra än med det förhållande att Förintelsens intrig är så bipolär och enkel att beskriva i svartvita kategorier, egenskaper som gör sig bra på film för en bred publik.

Det finns dock även paralleller och likheter att peka på. Den tystnad som fanns kring folkmordet på judarna under decennierna efter andra världskriget, och villkoren för denna tystnad, gällde i hög grad också till exempel folkmordet på armenierna, om än med viss tidsförskjutning, eftersom det senare ägde rum under första världskriget. Den moderna västliga staten, orienterad mot integration av minoriteter, gav lika lite manöverutrymme åt armeniska som judiska överlevandes intresse av att vittna och få erkännande.¹⁴³ När en omsvängning så småningom kom, var den i båda fallen i hög grad ett resultat av att frågor om etnicitet och identitet fick ökat utrymme i samhället. I båda fallen var generationsskiften en viktig pådrivande kraft.¹⁴⁴ Frustration över tystnaden kring och den uteblivna uppgörelsen med ett folkmordsförflutet bidrog inte bara i 1970-talets Tyskland till terrorhandlingar. Arméniers frustration över hur de osmanska ungturkarnas folkmord på armenierna antingen förbigicks med internationell tystnad eller möttes med explicit förnekande från representanter för det officiella Turkiet ledde vid samma tid till en lång rad armeniska terrorattacker mot turkiska diplomater.

Den europeiska integrationens tredje våg har till sist inte bara fört upp Förintelsen på dagordningen. I mindre utsträckning har också folkmordet på armenierna blivit en europeisk

integrationsfråga, framför allt beroende på just det faktum att kandidatstaten Turkiet sedan länge systematiskt och ihärdigt förnekat att ett folkmord ägde rum i Turkiets »föregångarstat« Osmanska riket. Vissa EU-länders krav på ett turkiskt erkännande kan utan tvekan kopplas till frågan om Förntelsens sentida position som en värdegrund inom den europeiska unionen. Det mångfasetterade nutida intresset för Förntelsen har fört med sig att också andra folkmord, förövade i det moderna samhället, har blivit en verksam del av den europeiska historiekulturen.

Noter

- 104 Hoffman 2005, s. 242–243, Judt 2002, s. 179–183.
105 Se Epstein 1979.
106 Fine 1988, s. 43.
107 Eberan 2002, kap. 14.
108 Jfr Assmann & Frevert 1999, s. 35–52.
109 Langer 1991, s. X–XI.
110 Flanzbaum 1999, s. 11.
111 Novick 1999, s. 178–191.
112 Se Bialystok 2000, kap. 7, Novick 1999, kap. 9.
113 Levy & Sznajder 2006, s. 7–10.
114 Young 1993, s. 2. Se även Hartman 2002, s. 133ff.
115 Shoah är det hebreiska ordet för Förintelsen med den ungefärliga betydelsen katastrof, ofta av naturen frambringad. Shoah har, som historikern Omer Bartov påpekat, en didaktisk aspekt, nära relaterad till den sionistiska ideologin, eftersom ordet fungerar som en konstant påminnelse om att judarna i diasporan, som levde på randen av en vulkan, vågade lyssna på sionisternas varningar och därmed förintades. Se Bartov 1996, s. 60.
116 Boken analyseras närmare i Ohlsson 2002, kap. 3.
117 Langer 2006, s. 1.
118 Appelfeld 1988, s. 83.
119 Levine 2000, s. 78–83.
120 Om förintelserevisionism, se Shermer & Grobman 2000, s. XV–XVI.
121 Finkelstein 2001.
122 Se Göran Rystad, *Prisoners of the Past? The Munich Syndrome and Makers of American Foreign Policy in the Cold War Era*, Lund: CWK Gleerups 1982, s. 31ff.
123 Power 2002, s. 127–132.
124 Steinweis 2005, s. 276–289.
125 Marrus 1991, s. 113.
126 Marrus 1991, s. 114–116, Tossavainen 2006, s. 208–217.
127 Hertzog 2007, s. 61.
128 Andersson & Tydén 2007, s. 18.
129 Andersson & Tydén 2007, s. 19.
130 Golsan 2004, s. XI. För fler exempel på de nya uppgifter som »historiens återkomst« ställt historikerna inför, inte minst i juridiska sammanhang, se Jones, Östberg & Randerad (eds) 2007.
131 För en översikt över problem knutna till hur Förintelsen har representerats och kan representeras, se Zander 2000:2, s. 283–319.
132 Friedländer 1984.
133 Friedländer 1992, s. 1–21, Friedländer 2001, s. 271–281. Jfr också Machtans 2007, s. 199–207.
134 Se Gerner & Karlsson 2003:2, s. 317–318 och Andersson 2003:2, s. 319–323. I denna diskussion förfäktar författaren till denna skrift åsikten att det versala alternativet bör undvikas, för att underlätta en historisering av folkmordet. Att versalt F ändå används i denna skrift beror på att Forum för levande historia beslutat att det ska vara så.
135 Bauer 2001, kap. 3. För en kritisk diskussion av unicitetstanken och det vetenskapliga tänkandet, se Rosenberg 2000, s. 145–161.
136 Jfr dock Gerner & Karlsson 2005.
137 Courtois 1999, s. 26.
138 Malia 2002, s. 63.
139 Conquest 1988, s. 3.
140 Jfr Rousso 2004, s. 1.
141 Malia 2002, s. 68.
142 Kershaw & Levine 1997, s. 343.
143 Jfr Mandel 2003.
144 För det armeniska fallet, se Karlsson 2007c, s. 33–37.

FÖRINTELSEN – INTE BARA EN SPEGEL

Många individer, grupper och stater har under de senaste decennierna speglat sig och sina problem i Förintelsen eller i historiekulturella föreställningar om och konstruktioner av folkmordet. Det har varit problem kopplade till stora internationella tvistefrågor och projekt och till nationella konflikter mellan etniska majoriteter och minoriteter. Tolkningar och representationer av folkmordet har separerat politiska och ideologiska motståndare eller generationer i ett samhälle. På en lägre nivå har Förintelsen också fungerat som en spegel för människor på jakt efter identiteter och moraliska rättesnören. Det står klart att denna folkmordsdiskussion är förknippad med vårt historiemedvetande på så sätt att den speglar grundläggande förändringar i vår temporala orientering i tillvaron och världen under de senaste decennierna.

Det bör dock än en gång poängteras att det sällan, inte ens när det gäller de individer som faktiskt upplevde folkmordets fasor, handlat om en direkt spegling. Normalt har det varit via historiekulturella produkter som läroböcker, filmer, utställningar och domstolsförhandlingar, med folkmordet i fokus, som förintelsehistorien nått sina mottagare. Detta sätter fingret på det förhållande att Förintelsen inte bara varit en spegel, i vilken vi kunnat iaktta att vi är historia och har en historia, utan också på att det bakom historiekulturen och historiebruket funnits intressen och behov att tillfredsställa, och att vi med Förintelsens hjälp också kan göra historia. Förintelsehistorien har särskilt på senare tid kunnat tillfredsställa många slags behov och intressen. Förintelsen har blivit ett redskap och stundtals också ett skarpeggat vapen. De som håller i vapnet är ofta politiska och intellektuella elitgrupper med förutsättningar att skapa historiska sammanhang och förmåga att övertyga och mobilisera stora människogrupper. Så har definitivt varit och är fallet i Mellanöstern, där historien på ömse sidor om konfliktlinjen, inom Israel och mellan Israel och de omkringliggande staterna, gjort bruk av Förintelsen för att demonisera motståndarsidan och legitimera de egna ståndpunkterna och kraven. I vida ringar på vattnet har dessa historiekulturella konflikter nått långt utanför Mellanöstern, i verbala motsättningar mellan Israelvänner och -kritiker.

Ett annat av dessa konfliktområden är Balkan, där Förintelsen integrerades i 1990-talets krig om etniska territorier i samband med Jugoslaviens upplösning. I centrum stod Ustasja, den nazisterna närstående politiska rörelse som ledde

Kroatien under andra världskriget och bar det direkta ansvaret för inte bara massmordet på nära nog alla landets judar, utan också på serber, romer och kommunistiska partisaner i landet. När serberna berättade historien om det kroatiska massvåldet, knöt de den framför allt till Jasenovac, ett koncentrationsläger där en stor del av de kroatiska massmorden utfördes. Under den jugoslaviska perioden konstruerades från kroatisk sida en mothistoria om ett motsvarande kroatiskt lidande, dels under kriget, då nationalistiska serbiska försvarsstyrkor från den så kallade Chetnikrörelsen dödade många kroater, dels och framför allt i det kommunistiska Jugoslavien, där serberna hade en dominerande position. Båda rörelserna var förbjudna i Titos Jugoslavien, men i samband med Kroatiens kamp för nationellt oberoende lyfte de kroatiska nationalisterna under presidenten Franjo Tadjman fram Ustasja, nu i en helt annorlunda gestaltning än som en nazistisk lydregering. Världskrigsårens Kroatien under Ustasjas ledarskap blev i den nationalistiska diskursen i stället ett historiskt ideal och ett symboliskt fundament för ett nytt, postkommunistiskt och postjugoslaviskt Kroatien. Rörelsens anknytning till massmorden i Jasenovac däremot, tonades ned eller förnekades.

Kroatiens krig för nationellt oberoende åren 1991–1995 utspelades i hög grad med andra världskriget och Förintelsen som spegelbild och tillhygge. Foton från andra världskrigets massvåld användes som propaganda i det nya kriget, och begreppen Ustasja och Chetnik var i flitigt bruk för att visa hur historien om fiendens massvåld och det egna lidandet gick igen. Det kan därmed sägas att det först var med Jugoslaviens upplösning som andra världskriget och dess folk mord tog slut på Balkan.¹⁴⁵

Djupet i de historiska föreställningarna är emellertid större än så. Både Ustasja- och Chetnikrörelserna fanns före andra världskriget, och deras anhängare identifierade sig och sina intressen, i fallet Ustasja en federativ stat eller ett oberoende Kroatien, i fallet Chetnik ett homogent Storserbien, mot varandra och mot de muslimer som bodde på Balkan. Man kan därför med viss rätt påstå att historien om Förintelsen och övrigt massvåld på Balkan under andra världskriget skrevs in i och bekräftade redan befintliga Balkanberättelser.

Ett historiemedvetande är med andra ord en lika nödvändig som farlig företeelse. Dess tröghet gör det motståndskraftigt mot försök att snabbt mobilisera det för politiska konflikt-situationer, men tenderar också att låsa fast och bevara fiendebilder och konfliktmönster över långa tidsrymder. Historiemedvetandet orienterar oss i vår tillvaro, gör oss trygga

i en gemenskap med långt större tidshorisont än vi själva och hjälper oss att förstå vilka vi är. Men historiemedvetandet kan också i dess konsekvenser desorientera, göra oss otrygga och ställa »oss« mot »dem«. Förintelsen har såsom historiekulturellt fenomen båda dessa potentialer.

Noter

¹⁴⁵ Nyström 2006, s. 259–288.

BIBLIOGRAFI

- Alexander, Jeffrey, »On the Social Construction of Moral Universals: The ›Holocaust‹ from War Crime to Trauma Drama«, i Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil Smelser & Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press 2004
- Alm, Martin, »America, Europe, and the Holocaust«, opulerat manuskript 2007
- Andersson, Lars M & Mattias Tydén, »Historikerna och moralen«, i Lars M Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, Stockholm: Dialogos 2007
- Appelfeld, Aharon, »After the Holocaust«, i Berel Lang (ed.), *Writing and the Holocaust*, New York & London: Holmes & Meier 1988
- Arendt, Hannah, *Den banala ondskan: Eichmann i Jerusalem*, Göteborg: Daidalos 1996 (1963)
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego, New York & London: Harcourt Brace & Company 1979 (1951)
- Assmann, Aleida & Ute Frevert, *Geschichtsvergessenheit, Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1999
- Avisar, Ilan, *Screening the Holocaust: Cinema's Images of the Unimaginable*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press 1988
- Baldwin, Peter, (ed.), *Reworking the Past. Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*, Boston: Beacon Press 1990
- Bartov, Omer, *Murder in Our Midst. The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*, New York & Oxford: Oxford University Press 1996
- Bauer, Yehuda, *Förntelsen i perspektiv*, Stockholm: Natur och Kultur 2001
- Bauman, Zygmunt, *Auschwitz och det moderna samhället*, Göteborg: Daidalos 1991 (1989)

- Bazyler, Michael, »The Gray Zones of Holocaust Restitution. American Justice and Holocaust Morality«, i Jonathan Petropoulos & John Roth (eds), *Gray Zones. Ambiguity and Compromise in the Holocaust and its Aftermath*, New York & Oxford: Berghahn Books 2005
- Bell, Duncan, »Introduction: Memory, Trauma and World Politics«, i Duncan Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship Between Past and Present*, Basingstoke: Palgrave 2006
- Berenbaum, Michael, *After Tragedy and Triumph: Essays on Modern Jewish Thought and the American Experience*, Cambridge: Cambridge University Press 1991
- Bialystok, Franklin, *Delayed Impact. The Holocaust and the Canadian Jewish Community*, Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press 2000
- Bloxham, Donald, *Genocide on Trial. War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*, Oxford & New York: Oxford University Press 2001
- Boëthius, Maria-Pia, *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget*, Stockholm: Ordfront 1991
- Bosworth, Richard, *Explaining Auschwitz and Hiroshima: History Writing and the Second World War, 1945–1990*, London & New York: Routledge 1993
- Browning, Christopher, *Helt vanliga män. Reservbataljon 101 och den slutliga lösningen i Polen*, Stockholm: Norstedts 1998
- Bryld, Claus & Anette Warring, *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945–1997*, Roskilde: Roskilde Universitetsforlag 1999
- Bulhak, Wladyslaw, »The Road to Gleboczyca. Polish Historical Culture at the Crossroads«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö: Sekel Bokförlag 2004
- Cesarani, David, *Adolf Eichmann: byråkrat och massmördare*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 2005
- Cole, Tom, *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler. How History is Bought, Packaged, and Sold*, New York: Routledge 1999

- Cole, Tim, »Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory. Holocaust Memorials in Budapest, Hungary, 1945–95«, i Shelley Hornstein & Florence Jacobowitz (eds), *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press 2003
- Conquest, Robert, *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, London: Arrow Books 1988
- Courtois, Stéphane, »Kommunismens brott«, i Stéphane Courtois, Nicolas Werth m.fl., *Kommunismens svarta bok*, Stockholm: Bokförlaget DN 1999
- Davies, Norman, *Europe. A History*, London: Pimlico 1996
- Delouche, Frederic (ed.), *Illustrated History of Europe: A Unique Portrait of Europe's Common History*, London: Weidenfeld & Nicholson 1993
- Dietsch, Johan, *Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*, Lund: Lunds universitet 2006
- Duroselle, Jean-Baptiste, *L'Europe: Histoire de ses Peuples*, Paris: Perrin 1990
- Eberan, Barbro, *Vi är inte färdiga med Hitler på länge än*, Stockholm & Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2002
- Edvardson, Cordelia, *Bränt barn söker sig till elden*, Stockholm: Brombergs Förlag 1984
- Eizenstat, Stuart, *Imperfect Justice. Looted Assets, Slave Labour, and the Unfinished Business of World War II*, New York: Public Affairs 2003
- Epstein, Helen, *The Children of the Holocaust. Conversations with Sons and Daughters of Survivors*, Toronto: Bantam Books 1980
- Eriksen, Anne, *Det var noe annet under krigen: 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*, Oslo: Pax 1995
- Evans, Richard, *Telling Lies about Hitler: The Holocaust, History and the Irving Libel Trial*, London: Heinemann 2001
- Farmer, Sarah, »Symbols that Face Two Ways: Commemorating the Victims of Nazism and Stalinism at Buchenwald and Sachsenhausen«, *Representations*, vintern 1995

- Fine, Ellen, »The Absent Memory: The Act of Writing in Post-Holocaust French Literature«, i Berel Lang (ed.), *Writing and the Holocaust*, New York & London: Holmes & Meier 1988
- Finkelstein, Norman, *Förintelseindustrin: exploateringen av nazismens offer*, Stockholm: Ordfront 2001
- Flacke, Monika (red.), *Mythen den Nationen: 1945 – Arena der Erinnerungen*, 2 band, Berlin: Deutsches Historisches Museum 2004
- Flanzbaum, Hilene, »Introduction: The Americanization of the Holocaust«, i Hilene Flanzbaum (ed.), *The Americanization of the Holocaust*, Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press 1999
- Friedländer, Saul, »History, Memory, and the Historian: Facing the Shoah«, i Michael Roth & Charles Salas (eds), *Disturbing Remains: Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century*, Los Angeles: The Getty Research Institute 2001
- Friedländer, Saul, »Introduction«, i Saul Friedländer (ed.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the »Final Solution«*, Cambridge, MA & London: Harvard University Press 1992
- Friedländer, Saul, *Reflections on Nazism: An Essay on Kitsch and Death*, New York: Harper & Row 1984
- Frohnert, Pär, »The Presence of the Holocaust. *Vergangenheitsbewältigung* in West Germany, East Germany and Austria«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Lund Academic Press 2003
- Gerner, Kristian, »Hungary, Romania, the Holocaust and Historical Culture«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *The Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006
- Gerner, Kristian & Klas-Göran Karlsson, *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm: Atlantis 2005

- Giesen, Bernhard, »The Trauma of Perpetrators. The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity«, i Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil Smelser & Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press 2004
- Gitelman, Zvi, »Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union«, i Zvi Gitelman (ed.), *Bitter Legacy. Confronting the Holocaust in the USSR*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press 1997
- Gleason, Abbot, *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*, New York & Oxford: Oxford University Press 1995
- Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, London: Little, Brown and Company 1996
- Golsan, Richard, »The Politics of History and Memory in France in the 1990s«, i Henry Rousso (ed.), *Stalinism & Nazism. History and Memory Compared*, Lincoln & London: University of Nebraska Press 2004
- Guttenplan, D.D., *Förintelsen inför rätta*, Stockholm: Norstedts 2001
- Hartman, Geoffrey, *The Longest Shadow. In the Aftermath of the Holocaust*, New York: Palgrave Macmillan 2002
- Herf, Jeffrey, *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys*, Cambridge, MA & London: Harvard University Press 1997
- Hertzog, Esther, »The Presence of the Shoah in Daily Discourse in Israel«, i Martin Davies & Claus-Christian Szejnmann (eds), *How the Holocaust Looks Now. International Perspectives*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2007
- Heuman, Johannes, »Conflicting Memories. The French Jews and Vichy France«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *The Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006
- Hilberg, Raul, »Opening Remarks: The Discovery of the Holocaust«, i Peter Hayes (ed.), *Lessons and Legacies. The Meaning of the Holocaust in a Changing World*, Evanston, IL: Northwestern University Press 1991
- Hilberg, Raul, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945*, New York: Harper Collins 1992

- Hilberg, Raul, *The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian*, Chicago: Ivan Dee 1996
- Hoffman, Eva, *After Such Knowledge. A Meditation on the Aftermath of the Holocaust*, London: Vintage 2005
- Horkheimer, Max & Theodor Adorno, *Upplysningens dialektik*, Göteborg: Daidalos 1997 (1944)
- Huener, Jonathan, *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945–1979*, Athens, OH: Ohio University Press 2003
- Jones, Harriet, Kjell Östberg & Nico Randeraad (eds), *Contemporary History on Trial. Europe since 1989 and the Role of the Expert Historian*, Manchester: Manchester University Press 2007
- Judt, Tony, »The Past is Another Country: Myth and Memory in Post-War Europe«, i Jan-Werner Müller (ed.), *Memory & Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*, Cambridge: Cambridge University Press 2002
- Judt, Tony, *Postwar: A History of Europe since 1945*, London: William Heinemann 2005
- Kamenec, Ivan, »Reflections of the Holocaust in Slovak Society and Literature«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö: Sekel Bokförlag 2004
- Karlsson, Klas-Göran, »Förintelsen som historiekulturellt fenomen – en översikt«, *Historisk tidskrift* 2005:4
- Karlsson, Klas-Göran, *Historia som vapen. Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995*, Stockholm: Natur och Kultur 1999
- Karlsson, Klas-Göran, »History in Swedish Politics – the ›Living History‹ Project«, i Attila Pók, Jörn Rüsen & Jutta Scherrer (eds), *European History: Challenge for a Common Future*, Hamburg: Körber Stiftung 2002
- Karlsson, Klas-Göran, »The Holocaust and Russian Historical Culture. A Century-Long Perspective«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Lund Academic Press 2003
- Karlsson, Klas-Göran, »The Holocaust as a Paradigmatic Genocide«, opublicerat manuskript 2007a

- Karlsson, Klas-Göran, »The Holocaust as a Problem of Historical Culture. Theoretical and Analytical Challenges«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Lund Academic Press 2003a
- Karlsson, Klas-Göran, »The Holocaust as Politics and Use of History – the Example of Living History«, i Kurt Almqvist & Kay Glans (eds), *The Swedish Success Story?*, Stockholm: Axel and Margaret Ax:son Johnson Foundation 2004
- Karlsson, Klas-Göran, »Memory of Mass Murder. The Genocide in Armenian and Non-Armenian Historical Consciousness«, i Conny Mithander, John Sundholm & Maria Holmgren Troy (eds), *Collective Traumas. Memories of War and Conflict in 20th-Century Europe*, Bryssel: P.I.E. Peter Lang 2007c
- Karlsson, Klas-Göran, »Public Uses of History in Contemporary Europe«, i Harriet Jones, Kjell Östberg & Nico Randeraad (eds), *Contemporary History on Trial. Europe since 1989 and the Role of the Expert Historian*, Manchester: Manchester University Press 2007
- Karlsson, Klas-Göran, »Russian Nationalism, Antisemitism, and the Ideological Use of History«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *The Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006
- Karlsson, Klas-Göran & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Lund Academic Press 2003
- Karlsson, Klas-Göran & Ulf Zander (eds), *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö: Sekel Bokförlag 2004
- Karlsson, Klas-Göran & Ulf Zander (eds), *Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006
- Kershaw, Ian & Moshe Lewin, »Afterthoughts«, i Ian Kershaw & Moshe Lewin (eds), *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, Cambridge: Cambridge University Press 1997

- Kleeblatt, Norman (ed.), *Mirroring Evil: Nazi Imagery/Recent Art*, New York: The Jewish Museum och New Brunswick & London: Rutgers University Press 2002
- Koblik, Steven, »*Om vi teg, skulle stenarna ropa*«. *Sverige och judeproblemet 1933–1945*, Stockholm: Norstedts 1987
- Korey, William, »In History's ›Memory Hole‹: The Soviet Treatment of the Holocaust«, i Randolph Brahm (ed.), *Contemporary Views of the Holocaust*, Boston: Kluwer-Nijhoff 1983
- Kren, George & Leon Rappoport, *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*, New York: Holmes & Meier 1980
- Kuper, Leo, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven & London: Yale University Press 1981
- Kushner, Tony, *The Holocaust and Liberal Imagination. A Social and Cultural History*, Oxford & Cambridge, MA: Blackwell 1994
- Kushner, Tony, »›Pissing in the Wind‹? The Search for Nuance in the Study of Holocaust ›Bystanders‹«, i David Cesarani & Paul Levine (eds), *›Bystanders‹ to the Holocaust. A Re-evaluation*, London & Portland, OR: Frank Cass 2002
- Lagrou, Pieter, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*, Cambridge: Cambridge University Press 2000
- Laignel-Lavastine, Alexandra, »Fascism and Communism in Romania. The Comparative Stakes and Uses«, i Henry Rousso (ed.), *Stalinism & Nazism. History and Memory Compared*, Lincoln & London: University of Nebraska Press 2004
- Langer, Lawrence, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, New Haven & London: Yale University Press 1991
- Langer, Lawrence, *Using and Abusing the Holocaust*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press 2006
- Laqueur, Walter, *The Terrible Secret. The Suppression of the Truth about Hitler's ›Final Solution‹*, Boston & Toronto: Little, Brown & Company 1980
- Levine, Paul, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938–1944*, Uppsala: Uppsala universitet 1996

- Levine, Paul, »Förintelsens historiografi i Sverige idag – nytt hopp efter många år av bristande intresse«, i Roger Fjellström & Stephen Fruitman (red.), *Sidor av Förintelsen*, Lund: Studentlitteratur 2000.
- Levy, Daniel & Natan Sznajder, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia: Temple University Press 2006
- Liljefors, Max, *Bilder av Förintelsen: mening, minne, kompromettering*, Lund: Palmkrons Förlag 2002
- Lindström, Fredrik, »The First Victim? Austrian Historical Culture and the Memory of the Holocaust«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *The Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006
- Linenthal, Edward, *Preserving Memory. The Struggle to Create America's Holocaust Museum*, New York: Viking 1995
- Lipstadt, Deborah, *Denying the Holocaust. The Growing Assault on Truth and Memory*, New York: The Free Press 1993
- Ludi, Regula, »The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics«, *Journal of Contemporary History* 2006:3
- Machtans, Karolin, »History and Memory: Saul Friedländer's Historiography of the Shoah«, i Martin Davies & Claus-Christian Szejnmann (eds), *How the Holocaust Looks Now. International Perspectives*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2007
- Maier, Charles, *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*, Cambridge, MA & London: Harvard University Press 1997
- Malia, Martin, »Judging Nazism and Communism«, *National Interest*, nr 69, hösten 2002
- Mandel, Maud, *In the Aftermath of Genocide. Armenians and Jews in Twentieth Century France*, Durham & London: Duke University Press 2003
- Marrus, Michael, »The Use and Misuse of the Holocaust«, i Peter Hayes (ed.), *Lessons and Legacies. The Meaning of the Holocaust in a Changing World*, Evanston, IL: Northwestern University Press 1991
- Marrus, Michael, *The Holocaust in History*, Hanover, NH: University Press of New England 1987

- Mitscherlich, Alexander & Margarete Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern: Grundlagen kollektiven Verhaltens*, München: Piper 1994 (1967)
- Moeller, Robert, »War Stories: The Search for a Useful Past in the Federal Republic of Germany«, *The American History Review* 1996:4
- Novick, Peter, »Holocaust and Memory in America«, i James Young (ed.), *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*, München: Prestel-Verlag 1994
- Novick, Peter, *The Holocaust in American Life*, Boston & New York: Houghton Mifflin 1999
- Nyström, Kerstin, »The Holocaust and Croatian National Identity. An Uneasy Relationship«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *The Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006
- Ofer, Dalia, »Israel«, i David Wyman (ed.), *The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press 1996
- Ohlsson, Anders, »Men ändå vill jag berätta«. *Studier i skandinavisk förintelselitteratur*, Nora: Nya Doxa 2002
- Paris, Erna, *Unhealed Wounds: France and the Barbie Affair*, New York: Grove Press 1986
- Paxton, Robert, *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944*, New York: Borzoi 1972
- Paxton, Robert & Michael Marrus, *Vichy France and the Jews*, New York: Basic Books 1981
- Petrie, Jon, »The Secular Word HOLOCAUST: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings«, *Journal of Genocide Research*, 2000:1
- Powell, Samantha, »A Problem of Hell«. *America and the Age of Genocide*, New York: Basic Books 2002
- Rathkolb, Oliver, »Austria's Reversed Holocaust Perception. The ›Allied Occupation‹ and the Collective Memory of Austrians after 1945«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö: Sekel Bokförlag 2004

- Rosenberg, Alan, »Was the Holocaust Unique?: A Peculiar Question?«, i Isidor Wallimann & Michael Dobkowski (eds), *Genocide and the Modern Age. Etiology and Case Studies of Mass Death*, Syracuse, NY: Syracuse University Press 2000
- Rosenfeld, Alvin, »The Americanization of the Holocaust«, i Alvin Rosenfeld (ed.), *Thinking about the Holocaust After Half a Century*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press 1997
- Rosenfeld, Alvin, »Popularization and Memory: The Case of Anne Frank«, i Peter Hayes (ed.), *Lessons and Legacies. The Meaning of the Holocaust in a Changing World*, Evanston, IL: Northwestern University Press 1991
- Roth, John, *Holocaust Politics*, Louisville, London & Leiden: Westminster John Knox Press 2001
- Rousso, Henry, *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*, Cambridge, MA & London: Harvard University Press 1994
- Rousso, Henry, »Introduction: The Legitimacy of an Empirical Comparison«, i Henry Rousso (ed.), *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared*, Lincoln & London: University of Nebraska Press 2004
- Rüsen, Jörn, »Holocaust Memory and Identity Building: Metahistorical Considerations in the Case of (Western) Germany«, i Michael Roth & Charles Salas (eds), *Disturbing Remains: Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century*, Los Angeles: The Getty Research Institute 2001
- Rüsen, Jörn, »Interpreting the Holocaust. Some Theoretical Issues«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö: Sekel Bokförlag 2004
- Schilling, Donald, »Representing the Holocaust in the General Histories of World War II«, i Ronald Smelser (ed.), *Lessons and Legacies V: The Holocaust and Justice*, Evanston, IL: Northwestern University Press 2000
- Schwarz, Daniel, *Imagining the Holocaust*, New York: St. Martin's Press 1999
- Segev, Tom, *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*, New York: Hill and Wang 1993

Shermer, Michael & Alex Grobman, *Denying History. Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?*, Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press 2000

Sniegon, Tomas, »*Schindler's List* Comes to Schindler's Homeland: Oskar Schindler as a Problem of Czech Historical Culture«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *The Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006

Sniegon, Tomas, »Their Genocide, or Ours? The Holocaust as a Litmus Test of Czech and Slovak Identities«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Nordic Academic Press 2003

Steinweis, Alan, »The Auschwitz Analogy: Holocaust Memory and American Debates over Intervention in Bosnia and Kosovo in the 1990s«, *Holocaust and Genocide Studies* 2005:2

The Stockholm International Forum on the Holocaust. Proceedings, Stockholm: Regeringskansliet 2000

Tossavainen, Mikael, »Calendar, Context and Commemoration. Establishing an Israeli Holocaust Remembrance Day«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Nordic Academic Press 2003

Tossavainen, Mikael, *Heroes and Victims. The Holocaust in Israeli Historical Consciousness*, Lund: Lunds universitet 2006

Törnquist-Plewa, Barbara, »Mordet i Jedwabne – en utmaning för polackernas kollektiva minne. En analys av den polska debatten kring Jan Gross bok *Sa siedzi* (>Grannar<)\", *Historisk tidskrift* 2003:3

Törnquist-Plewa, Barbara, »The Tale of Szydlowiec. Memory and Oblivion in a Former Shtetl in Poland«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *The Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006

Weiner, Amir, »When Memory Counts. War, Genocide, and Postwar Soviet Jewry«, i Omer Bartov, Atina Grossman & Mary Nolan (eds), *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, New York: The New Press 2002

- Wolentarska-Ochman, Ewa, »Collective Remembrance in Jedwabne. Unsettled Memory of World War II in Post-communist Poland«, *History & Memory* 2006:1
- Wolf, Joan, *Harnessing the Holocaust. The Politics of Memory in France*, Stanford: Stanford University Press 2004
- Woods, Nancy, *Vectors of Memory. Legacies of Trauma in Postwar Europe*, Oxford & New York: Berg 1999
- Wyman, David, »The United States«, i David Wyman (ed.), *The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press 1996
- Young, James, »Israel's Memorial Landscape: Shoah, Heroism, and National Redemption«, i Peter Hayes (ed.), *Lessons and Legacies. The Meaning of the Holocaust in a Changing World*, Evanston, IL: Northwestern University Press 1991
- Young, James, *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven & London: Yale University Press 1993
- Zander, Ulf, »Den slingrande vägen från Auschwitz. Om Förtälselsens bilder och de eventuella sambanden mellan då och nu«, *Scandia* 2000:2
- Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider: bruk av och debatt om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund: Nordic Academic Press 2001
- Zander, Ulf, »Holocaust at the Limits. Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Nordic Academic Press 2003
- Zander, Ulf, »To Rescue or Be Rescued. The Liberation of Bergen-Belsen and the White Buses in British and Swedish Historical Cultures«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *The Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006
- Zelizer, Barbie, *Remembering to Forget. Holocaust Memory through the Camera's Eye*, Chicago & London: The University of Chicago Press 1998
- Zertal, Idith, »From the People's Hall to the Wailing Wall: A Study in Memory, Fear, and War«, *Representations*, vintern 2000

Zerubavel, Yael, *Recovered Roots. Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago: The Chicago University Press 1995

Österberg, Oscar, »Taming Ambiguities. The Representation of the Holocaust in Post-War Italy«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *The Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006

Östling, Johan, »Svenska berättelser om andra världskriget. Från patriotism till universalism under efterkrigstiden«, i Lars M Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, Stockholm: Dialogos 2007

Forum för levande historias skriftserie är en länk mellan forskarsamhället och det omgivande samhället, för såväl ny som viktig äldre forskning. Syftet är att ge spridning åt centrala forskningsresultat inom myndighetens kärnområden.

I skriften »Med folkmord i fokus – Förintelsens plats i den europeiska historiekulturen« diskuteras frågan om varför nazisternas folkmord på Europas judar har fått så stor uppmärksamhet i Europa och andra delar av världen. Frågor om hur Förintelsen har tolkats, representerats och brukats i olika europeiska samhällen och stater under efterkrigstiden ställs och besvaras, med särskilt intresse riktat mot de senaste decennierna.

För mer information om Forum för levande historias publikationer och verksamhet se www.levandehistoria.se